

כיבוש מתמשך: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת

דניאל בר-טל*, עירן הלפרין**, קרן שרביט***,
נמרוד רוזלר**** ועמירם רביב*****

תקציר. אף שכיבוש מתמשך של עמים או חברות איננו תופעה שכיחה בימינו, ניתן לומר כי במקרים שבהם הוא מתקיים הוא בעל השלכות קשות ביותר על כלל הצדדים שלוקחים בו חלק. המאמר הנוכחי בוחן את ההשלכות הפסיכולוגיות של הכיבוש על מערכת התפיסות והאמונות של החברה הכובשת. בחינה זו נעשית תוך ניתוח המקרה הישראלי של כיבוש שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה מאז מלחמת ששת הימים. בתחילת המאמר מוצג המושג "כיבוש" מזווית ראייה פסיכולוגית, כהשלמה להיבט החוקי-פורמלי שבו התרכזה עד כה הספרות בנושא כיבוש. בהמשך המאמר מוצגת מסגרת המשגתית לניתוח הפסיכולוגיה של החברה הכובשת, ובה מתוארים האתגרים הפסיכולוגיים שהכיבוש עשוי להעמיד בפני בני החברה הכובשת. לאחר מכן מוצגים שני מנגנונים שחלק ניכר מבני חברה כובשת מפתחים, כדי להימנע מהקשיים הפסיכולוגיים שאתגרים אלה מעוררים: מנגנון פסיכולוגי דינמי ומנגנון פסיכולוגי חברתי, שבמרכזו מערכת של אמונות חברתיות. לבסוף, מוצגות מחשבות על הקשר שבין מנגנונים אלו לבין החתירה לסיום הכיבוש.

מבוא

באחד מהנאומים שבהם ניסה להציג את הסיבות שהביאו אותו להגות את תכנית ההתנתקות, אמר ראש הממשלה לשעבר, אריאל שרון, כי הגיע למסקנה ש"לא ניתן להחזיק 3.5 מיליון פלסטינים תחת כיבוש" וכי "הכיבוש לא יכול להימשך עד אין סוף" (דגש של המחברים) (ישיבת סיעת הליכוד בכנסת – 26.5.2003).¹ בהצהרה זו לא היה כל חדש מבחינת התכניות

* בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב

** בית הספר למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה

*** החוג לפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

**** התכנית לחקר סכסוכים, ניהולם ויישובם, האוניברסיטה העברית בירושלים

***** החוג לפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

1 היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, הוא שמחה על המונח "כיבוש", וציין כי העמדה הרשמית של כל ממשלות ישראל מאז 1967 היא כי השטחים הם "שנויים במחלוקת" ולא "שטחים כבושים" (לפירוט ראו אלדר וורטל, 2004, עמ' 561).

המעשיות של שרון כראש ממשלה, אך העובדה שהיא נאמרה מפי אחד מהאבות המייסדים של מפעל ההתיישבות בגדה המערבית וברצועת עזה, שהוקם על בסיס האידיאולוגיה של ארץ ישראל השלמה היא שגרמה לסערה ציבורית (ראו גרינברג, 2005). רבים טענו כי השימוש של שרון במושג "כיבוש" היה מפתיע יותר מהמהלכים המדיניים שאותם נקט. תגובה זו לדברי שרון הציפה מעל לפני השטח שאלה משמעותית ביותר, והיא מה יש במושג "כיבוש" שמעורר תגובות פסיכולוגיות חזקות כל-כך בקרב פרטים המעורבים בסכסוך שבו צד אחד שולט על השני?

נראה כי הצהרתו של שרון שיקפה לא רק שינוי תודעתי שהוא בעצמו עבר, אלא גם שלב נוסף בתהליך ההכרה של החברה הישראלית כי הימצאותם של צבאה ואזרחיה בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה היא בעייתית. ברם, תהיה זו טעות להתייחס למודעות לכוחו הפסיכולוגי של המושג כיבוש כהתפתחות של העשורים האחרונים. במידה רבה ניתן לומר כי אמירה זו של שרון מהווה מעין סגירת מעגל שהחל בסיכום דיון שנערך בין יצחק רבין למשה דיין כשישה שבועות לאחר סיום מלחמת 1967 (לסיפור המלא, ראו שגב, 2005). בסיכום הדיון המקורי הוגדר אחד הנושאים שעל סדר היום כ"ההתרחשויות בשטחים הכבושים". לאחר מספר ימים "יד נעלמה" תיקנה את הפרוטוקול ובכתב יד הוחלף המונח "השטחים הכבושים" במונח שנתפס כבר אז כחיובי יותר – "השטחים המשוחררים".

לפיכך, ניתן לומר כי מ־1967 ועד לימינו ניכרת הבנה של המשמעות הפסיכולוגית העמוקה שיש להגדרת מצב מסוים כ"כיבוש".² במאמר הנוכחי נבחן את המשמעויות ואת התהליכים הנלווים לכיבוש מזווית ראייה פסיכולוגית של החברה הכובשת ושל הפרטים בה. ננסה להבין כיצד בני אדם תופסים את מצב הכיבוש, מהם האתגרים הפסיכולוגיים שניצבים בפני חברה כובשת ומהם המנגנונים והתכנים הפסיכולוגיים שחברה מעין זו מייצרת ומפעילה על מנת להתמודד עם המצב. לבסוף נדון בקצרה בהשפעת המנגנונים והתכנים הללו על תהליכים העשויים להביא לסיום הכיבוש. ניתוח התופעה והשלכותיה ייעשה בשני רבדים – באחד יוצג המסד התאורטי והקונספטואלי לניתוח ההיבט הפסיכולוגי של חברה כובשת, ובשני תוצג אפשרות היישום של המודל על החברה היהודית-ישראלית.

כיבוש – תיחום קונספטואלי

בטרם נפנה לניתוח המעמיק יותר באתגרים ודרכי ההתמודדות עם התופעה, ראוי להגדיר מהו כיבוש. עיון בספרות שנכתבה בנושא זה מעלה כי מרבית הגדרות המושג כיום מגיעות מתחום המשפט הבין-לאומי.³ הגדרות אלו מתייחסות למצבים שבהם הכיבוש נחשב מבחינת

2 אחת מ"החלטות המסגרת" (Kimmerling, 1992) הראשוניות שביצענו במסגרת כתיבת העבודה הנוכחית הייתה לנתח את משמעות הכיבוש עבור הכובש באופן כללי, ולהשתמש במקרה הישראלי של כיבוש שטחי הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן במלחמת 1967 כדוגמה בולטת לתהליך הפסיכולוגי שעוברת החברה הכובשת.

3 יוצא דופן מבחינת העיסוק ה"לא משפטי" בתופעה הוא ספרו של קרלטון (Carlton, 1992) – כיבוש (Occupation). ברם, גם בספר מקיף זה המחבר אינו מתחם את מושג הכיבוש באופן ברור.

החוק הבין-לאומי להליך פורמלי בעל משמעויות לשטח הנכבש. כמו כן הן מתייחסות להסדרת היחסים בין הכוח הכובש לבין האוכלוסייה הנכבשת. ניתן לומר שהמאפיין הבולט של כיבוש, לפי הגדרות אלו, הוא היותו זמני, ומכאן שאסור לכובש לבצע שינויי קבע בשטח הכבוש (להרחבה על החוק הבין-לאומי וההגדרות המשפטיות של כיבוש, ראו: נגבי, 1981; Benvenisty, 1993; Cohen, 1981; Playfair, 1989, 1992; Roberts, 1985, 1990). עוד עולה מההגדרות המשפטיות כי במרבית המקרים כיבוש נתפס כתוצר לוואי אפשרי של פעולה צבאית תוך כדי לחימה או כתכנית מדינית שהצבא מוציא לפועל. חשוב לציין שבשני המקרים הצד המנצח הופך להיות בעל השליטה על טריטוריה מסוימת המוכרת כשייכת לצד המפסיד, והוא מנהל אותה לתקופת זמן מוגבלת. לפיכך נהוג להתייחס למצב זה כ"כיבוש לוחמני" (belligerent occupation) או כ"כיבוש צבאי" (military occupation) (צור, 1973; McCarthy, 2005; Rivkin & Bartram, 2003).

ברוח דברים אלה נקבע באמנת האג: "שטח נחשב כבוש כאשר הוא מוכפף למעשה לסמכותו של צבא עוין. מצב הכיבוש מוגדר אך ורק לגבי השטח שבו סמכות כזו התבססה וניתנת להפעלה" (סעיף 42, תקנות האג 1907). על-פי אמנה זו, כדי שכללי המשפט ההומניטרי לגבי שטח כבוש יקבלו תוקף, צריכים להתקיים שלושה תנאים: (1) עימות בין לאומי מזוין; (2) כוח צבאי של צד א' פלש לשטח המוכר כשייך לצד ב'; (3) כוח זה מפעיל שליטה כלשהי על אוכלוסיית אותו השטח.

אולם ההיסטוריה של שתי המאות האחרונות הוכיחה שכיבוש אינו חייב להיות תוצאה ישירה של פעולה צבאית לוחמנית אקטיווית, אלא הוא עשוי להיות גם תוצאה של איום ארוך טווח בשימוש בכוח, של הסכמה וסטטוס קוו, והוא יכול אף להיות תוצאה של הסכמי שלום (לדוגמה, כיבוש בוסניה ב-1939 ודנמרק ב-1940 על-ידי גרמניה). התפתחויות אלה העבירו את הדגש מהפעולה המלחמתית, שהביאה לכיבוש, אל עבר התופעה והמכניזמים שלה (לפירוט ראו: Roberts, 1985). כפועל יוצא, אמנת ז'נבה הרביעית נקטה מבחן מחמיר הרבה פחות לשאלת תחולתם של כיבושים, והיא התמקדה ביחסי הגומלין שבין הכוחות הזרים לבין האוכלוסייה המקומית.

לפיכך, ברמה הפורמלית נהוג להגדיר את תופעת הכיבוש כ"שליטה אפקטיווית של גוף מסוים (יכול להיות מדינה אחת, מספר מדינות או ארגון בין-לאומי) על פני שטח שאינו תחת ריבונות רשמית של אותו הגוף, שלא על-פי הבחירה החופשית של הריבונים האמיתיים של השטח" (Benvenisty, 1993, p. 4). אדלשטיין (Edelstein, 2004) מוסיף שמדובר בשליטה זמנית על-ידי מדינה שאינה טוענת לריבונות קבועה על השטח, ובכך הכיבוש נבדל מקולוניאליזם ומסיפוח, מקרים שבהם הכובש אינו מתכוון בהכרח לפנות את השטח בעתיד (למידע על המושגים "סיפוח" ו"קולוניאליזם" והבחנה ביניהם, ראו: Lustick, 1993).

ההגדרה הפורמלית למצב של כיבוש היא מהותית, משום שהיא מחייבת את הכובש לנהוג בהתאם למספר כללים ועקרונות פעולה בסיסיים שנועדו לשמור על זכויות האוכלוסייה הנכבשת ועל השטח עצמו. במידה רבה ניתן לומר כי הכובש נחשב לנאמן (trustee) של השטח הכבוש (Playfair, 1989). בסעיף 43 של תקנות האג נקבע שבשטח ש"עבר למעשה לידי של הכוח הכובש, ינקוט כוח זה את כל האמצעים שברשותו כדי לשקם ולהבטיח ככל האפשר את הסדר והבטיחות הציבוריים, תוך כיבוד החוקים במדינה, אלא במקרה שהדבר נמנע באופן מוחלט" (תקנות האג, 1907). במקרים רבים מתעוררים קשיים ביישום הוראות

אלה, שכן האינטרסים של הכובש מנוגדים לחלוטין לאינטרסים של הנכבש (McCarthy, 2005). בעיה זו מקבלת משנה תוקף כאשר הכובש הוא בעל שאיפות טריטוריאליות לגבי השטח הכבוש. שאיפות אלה סותרות במפורש את אמנת ז'נבה הרביעית, שאוסרת על המדינה הכובשת להעביר אזרחים משטחה אל השטח הכבוש (סעיף 49), ואת תקנות האג, האוסרות על המדינה הכובשת לבצע שינויים של קבע בשטח שנכבש על־ידיה, אלא אם שינויים אלה נובעים מצרכים צבאיים, במובן הצר שלהם, או שהם נעשים לטובת האוכלוסייה המקומית. רוברטס (Roberts, 1985) מבחין בין 17 סוגים של כיבוש צבאי לפי הקריטריונים הבאים: הזמן שבו התקיים הכיבוש (בזמן מלחמה, אחרי מלחמה, בעת שלום); מידת ההסכמה של הנכבשים לפעולה; זהותו של הגוף הכובש (אויב, בן־ברית, מדינה, גוף רב־לאומי וכד'); המעמד הקודם של השטח שנכבש (שטח של מדינה ריבונית, שטח בשליטה קולוניאלית, שטח שמעמדו שנוי במחלוקת). ההבחנה האחרונה רלוונטית למקרה הישראלי, לאור העובדה שמעמדן של הגדה המערבית ורצועת עזה לא היה ברור לפני מלחמת 1967. ישראל השתמשה לאורך השנים בטענה זו על־מנת לערער על תחולתה של אמנת ז'נבה הרביעית על שטחים אלה (Playfair, 1989; Roberts, 1985).

הבחנה חשובה נוספת נוגעת למשך הכיבוש, ממנו אפשר ללמוד על מהותו של הכיבוש כמו גם על מטרותיו של הכובש. אם הכיבוש נתפס מראש כמצב זמני שנועד להבטיח את האינטרסים הצבאיים של הכובש ולמנוע את האפשרות שהשטח הכבוש יהפוך למקור של חוסר יציבות, יש להניח שהכובש והנכבש כאחד יחוו דחיפות לסיימו במהירות האפשרית (Edelstein, 2004). רוברטס (Roberts, 1990) טוען כי ההגדרה המשפטית של כיבוש מבוססת על אמירה מרוזנת, לפיה מדובר במצב זמני שעשוי להסתיים במהרה או לשנות סטטוס. לפיכך, לדידו, יש להתייחס ל"כיבוש מתמשך" (Prolonged Occupation) כקטגוריה הנבדלת לחלוטין מכיבוש צבאי זמני. כיבוש מתמשך הוא כזה המתקיים יותר מחמש שנים, וממשיך להתקיים גם בתקופות בהן העוינות הצבאית מתמתנת או נעלמת כליל. כמו כן, כיבוש מתמשך מעורר שאלות משפטיות בנוגע למטרות הכובש, למשל האם הוא מתכוון לשנות את הסטטוס של השטח הנכבש. מצב זה גורר לעתים הפעלת לחץ מצד הקהילה הבינ־לאומית שקוראת לסיום הכיבוש (לפירוט ראו: Roberts, 1990, pp. 46–48). ניתן להניח שכיבוש מתמשך טומן בחובו לא רק משמעויות משפטיות, פוליטית וכלכלית, אלא גם תהליכים פסיכולוגיים משמעותיים בקרב החברה הכובשת. לפיכך, בדיון הנוכחי ניתוח ההשפעות הפסיכולוגיות של כיבוש על החברה הכובשת יתבסס על הגדרתו של רוברטס לכיבוש מתמשך.

תיחום ההיבט הפסיכולוגי

אף שעיקר הגדרותיו של כיבוש לקוחות מהספרות המשפטית, חשוב להדגיש כי ההגדרה של סיטואציה נתונה כ"כיבוש" היא בעלת משמעויות פסיכולוגיות נרחבות. אם נחזור לשינויים הגאוגרפיים שחלו בעקבות ניצחון ישראל במלחמת 1967, הרי שאלה התפרשו על־ידי חלק מהישראלים כ"שחרור", חלקים אחרים בציבור פירשו זאת כ"חזקה", ואילו היתר ראה בזאת "כיבוש". מכאן שהגדרת מצב נתון תלויה בתפיסת המציאות של אנשים, אשר נובעת

מן האידיאולוגיה, האמונות, הערכים והמניעים שלהם. לפיכך, דיון שאינו חורג מגבולות השיח המשפטי-פורמלי לא יציג תמונה מלאה של סוגיית הכיבוש, ויש צורך להתייחס גם להיבט הפסיכולוגי.

במאמר זה נדון בהיבטים הפסיכולוגיים שבכיבוש תוך התמקדות בהתייחסות העכשווית למציאות זו, כלומר זו הכפופה לערכים ולגורמות המערביות-ליברליות אשר התפתחו לאחר מלחמת העולם השנייה. לוסטיק (Lustick, 1993) טוען כי בעולם המודרני הציפייה מאימפריות היא להתפרק, ולפיכך היסטוריונים וחוקרי מדעי מדינה העוסקים במצבים של שליטה על שטחים מבחינים בין מצבים טבעיים וקבועים לבין מצבים זמניים ובלתי טבעיים. אפשר להניח שלשיח הליברלי העכשווי, שבמרכזו עומדת תפיסת השוויון בין בני האדם לצד הדגשת זכויות אדם ואזרח אישיות וקולקטיביות (כמו הזכות להגדרה עצמית), ישנה השפעה נרחבת על ההתייחסות הערכית לתופעת הכיבוש (Howe, 2002; Rosler, Bar-; Tal, Sharvit, Halperin & Raviv, forthcoming). דוגמה לכך ניתן למצוא גם בפרוטוקול ז'נבה הראשון מ-1977, המתייחס למצבים שבהם עמים נלחמים נגד "שליטה קולוניאלית, כיבוש זר ומשטרים גזעניים" על זכותם להגדרה עצמית. הצבת הכיבוש באותה שורה עם שליטה קולוניאלית ומשטר גזעני מעידה על כך שהשיח הליברלי העכשווי נותן משנה תוקף להתייחסות אל הכיבוש כאל תופעה שכוללת באופן מובנה מרכיבים של תוקפנות ודיכוי (Roberts, 1985).

מהתייחסות זו משתמע שהמושג "כיבוש" הוא בעל משמעויות פסיכולוגיות ברורות: יש לו קונוטציות שליליות; הוא מתייחס לפעולה שטווח הזמן שלה הוא מוגבל; הוא מצביע על ניגוד אינטרסים מובנה בין הכובש לנכבש; הוא משקף מצב של עוול, חוסר צדק וחוסר מוסריות; הוא כולל מידה רבה של אמפתיה לנכבש ויחס שלילי כלפי הכובש. הגדרה זו, על המשמעויות הנלוות לה, עשויה להקשות על הכובש "לחיות בשלום" עם דימויו העצמי ולנהל מערכת יחסים תקינה עם הקהילייה הבין-לאומית ועם האוכלוסייה הנכבשת. זאת מעבר למחיר האנושי, הפוליטי, החברתי, התרבותי ולעיתים אף הכלכלי, שהחברה הכובשת עלולה לשלם בתהליך של כיבוש מתמשך.

לפיכך נראה כי חברה כובשת צריכה להיות בעלת מניעים עמוקים ומשמעותיים כדי להמשיך במעשה הכיבוש. עם זאת, המשמעויות השליליות הנלוות להגדרת המצב ככיבוש עלולות, כאמור, ליצור קשיים פסיכולוגיים עבור בני החברה הכובשת. ניתן לשער, אפוא, כי על מנת להימנע מקושי פסיכולוגי זה, חלקים מסוימים בחברות הכובשות יסרבו לקבל את ההגדרה של המציאות כ"כיבוש", וינסו להציע הגדרות חלופיות. בהקשר זה יש לציין כי סיטואציות מסוימות עשויות להיות מוגדרות ככיבוש על-פי כללי המשפט הבין-לאומי, אך לא להיחוות ככאלו מבחינה פסיכולוגית על-ידי חברי הקבוצה הכובשת או חלקים ממנה. דוגמה למקרה כזה אפשר לראות בפלישה הטורקית לצפון קפריסין בקיץ 1974. פלישה זו הוגדרה כ"כיבוש" על-ידי קפריסין, האו"ם והוועדה האירופית לזכויות אדם, אך השלטון הטורקי באזור, שאף הכריז על הקמת "הרפובליקה הטורקית של צפון קפריסין" ב-1983, ראה עצמו כשלטון ריבוני לגיטימי (Roberts, 1985).

להיבט הפסיכולוגי בשילוב עם ההיבט המשפטי עשוי להיות תפקיד מכריע בהחלטה לסיים את הכיבוש. במקרה שהקהילייה הבין-לאומית מגדירה מצב מסוים ככיבוש, אולם מבחינה פסיכולוגית מרבית חברי הקבוצה הכובשת אינם תופסים את המצב ככזה, הכיבוש

לא יגיע לידי סיום. לעומת זאת ניתן לצפות שכאשר התפיסה הפסיכולוגית של הכובשים זהה להגדרה המשפטית של הקהילייה הבין־לאומית, תחול בהכרח התקדמות, בקצב כזה או אחר, אל עבר סיום הכיבוש. מכאן גם החשיבות הרבה שיוחסה לדבריו של ראש הממשלה לשעבר אריאל שרון, אשר צוטטו בתחילת המאמר.

לאחר שהגדרנו בצורה ראשונית מהו כיבוש, הן מההיבט המשפטי והן מההיבט הפסיכולוגי, נעבור להצגת מקרה המבחן שבו נעסוק בהרחבה במאמר הנוכחי – הכיבוש הישראלי בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה.

הכיבוש הישראלי

דווקא כאשר מדינות רבות בעולם צעדו לקראת סיום תקופה של שליטה בעמים אחרים, פנתה מדינת ישראל לכיוון ההפוך.⁴ ישראל אמנם נסוגה מרצועת עזה אחרי 38 שנות כיבוש, אולם היא ממשיכה לשלוט על שטחי הגדה המערבית ורמת הגולן. ההנחה הרווחת בקרב מרבית מנתחי המדיניות הישראלית שלאחר מלחמת 1967, בה נכבשו השטחים, היא כי הכיבוש המתמשך אין מקורו בעמדה או בהחלטה מושכלת, כי אם בעיקר בחוסר היכולת לקבל החלטה או בהחלטה "שלא להחליט" (גזית, 1999; מוריס, 2003; פדהצור, 1996; Horowitz, 1987). פדהצור טוען: "המאפיינים הבולטים ביותר של תהליך קבלת ההחלטות בתקופה של לאחר מלחמת ששת הימים היו מבוכה והיעדר כיוון פעולה ברור" (עמ' 30).

מלבד זאת הוזהרות הגדולה בעקבות הניצחון הסוחף במלחמה, זו שקיבלה ביטי באמירתו הידועה של דיין כי הוא "מחכה לטלפון" של מנהיגי מדינות ערב המובסות, עמדה בדרכו של כל תהליך קבלת החלטות מעמיק ושקול בנושא גורלו של השטח הכבוש (שגב, 2005). עם זאת יש לציין שקיימת תפיסה חלופית לזו שהוצגה על־ידי פדהצור ואחרים, ולפיה הכיבוש המתמשך של שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה שיקף באופן מדויק את המטרות והאינטרסים הישראליים, כפי שהחזיקו בהם מנהיגי המדינה דאז וכן חלק גדול מהמנהיגים מאז ועד היום (אלדר וורטל, 2004; עברון, 1988; שגב, 2005; Gorenberg, 2006; Kimmerling, 1992; Playfair, 1989). דוגמה לכך ניתן למצוא בקווי הפעולה שגיבש שר הביטחון דאז, דיין, כמו יישום מדיניות של "סיפוח וזחל" ועידוד הגירת פלסטינים מהשטחים (מוריס, 2003), אשר עיצבו את אופיו של הכיבוש הישראלי בשנים הראשונות. קווים אלה הנחו את מדיניותה של ישראל בשטחים גם בשנים מאוחרות יותר.

כפועל יוצא של האינטרסים הישראליים, ובעקבות המשמעויות המשפטיות והפסיכולוגיות המתלוות להגדרת מצב מסוים ככיבוש, מאמצים אדירים נעשו בישראל לאורך השנים על מנת להימנע מהגדרת המצב כ"כיבוש". כיוון שעיקר המאמר יעסוק בהיבטים הפסיכולוגיים

4 ראוי לציין כי הפולמוס באשר להגדרתה של הציונות בכלל ושל השלטון הישראלי בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה כפרויקטים קולוניאליסטיים התגבר עד מאוד בשנים האחרונות (ראו לדוגמה: גרינברג, 2005; הס, 2004; עברון, 1988; פפה, 1997; שנהב, 2003; Kimmerling, 1993; Lustick, 2001). ברם, מפאת קוצר היריעה נבצר מאתנו להציג כאן דיון מעמיק בהבחנה בין המושגים "כיבוש" ו"קולוניאליזם".

של הכיבוש הישראלי, נקדיש כעת מספר מילים להיבט המשפטי של המצב. חילוקי דעות עמוקים שוררים בין העמדה המשפטית הישראלית הפורמלית לבין העמדה הרווחת בפורומים של המשפט הבין-לאומי (Benvenisty, 1993; Roberts, 1985). ככלל, מאז יוני 1967 טענה ממשלת ישראל בכל הפורומים הבין-לאומיים כי אין השטחים בבחינת "שטחים כבושים", ולפיכך לא חלות בהם האמנות הבין-לאומיות הנוגעות לשטחים מסוג זה. טיעון זה התבסס על ההנחה שמעולם לא הייתה בשטחים אלה ריבונות ירדנית (בגדה המערבית) או מצרית (בעזה), ומכאן שאין לראות בזה "לכבוש שנטל שטחים אלו מבעליהם החוקיים (נגבי, 1981; Roberts, 1985; Playfair, 1989). ישראל העדיפה להתייחס אל השטחים כ"שטחים שבמחלוקת", ובכך להגדיל את מרחב התמרון שלה במשא ומתן עתידי.⁵

לצד זאת, יש לציין, מדיניות ישראל התאפיינה בדרערכיות מסוימת, משום שהלכה למעשה היא החילה על עצמה חלק מהחוקים שחלים על כוח כובש (Playfair, 1992; Roberts, 1990). זמן קצר לאחר סיום המלחמה קבע היועץ המשפטי לממשלה דאז, מאיר שמגר, כי הממשל הצבאי הישראלי יציית "מרצונו הטוב" לכללי המשפט הבין-לאומי הנוגעים לשטחים כבושים ואף יסכים להעמיד ציות זה למבחן הביקורת האפקטיבית של בג"ץ. בהופעה פומבית ב-1971 אמר שמגר כי אף שישראל כופרת בתחולת האמנות הבין-לאומיות בשטחים, היא תקיים את "ההיבטים ההומניטריים" שלהם (נגבי, 1981, 2004).⁶ קביעה זו של מערכת המשפט הביאה בתחילת הדרך להגבלות חמורות על ההתיישבות בשטחים – איסור על הקמת יישובי קבע ואיסור על הפקעת אדמות שלא לצורכי ביטחון. עם חלוף השנים הצטמצמה השפעתה של תפיסה משפטית זו על ההתנהלות בשטחים, חלק גדול מהכבלים הותרו, ההתיישבות היהודית פרוחה, וההכרה הרשמית בהתנחלויות חדשות הגיעה פעמים רבות לאחר מעשה (אלדר וזרטל, 2004; מוריס, 2003; Horowitz, 1987).

דו-הערכיות שאפיינה את ההתנהלות המשפטית של ישראל בנוגע לפעולותיה בגדה המערבית וברצועת עזה מעידה יותר מכול על היחסים ההדוקים שבין ההיבט המשפטי-פורמלי של הכיבוש לבין ההיבט הפסיכולוגי של התופעה. מובן שהתנגדותה של ישראל להגדיר את השטח ככבוש נבעה בראש ובראשונה מהאינטרסים שלה להתנהל בחופשיות באזור זה. כמו כן, מבחינה פסיכולוגית, אם ישראל הייתה מגדירה את השטח ככבוש, היא הייתה משדרת מסר, לאזרחיה ולעולם כולו, כי נוכחותה בשטח הכבוש היא זמנית, כי היא מכירה במידה מסוימת בזכות ההיסטורית שלפלטסינים יש על השטח, וכי היא מכירה בכך שעצם נוכחותה שם פוגעת בזכויות היסוד של תושבי המקום. על מנת להתגבר על כלל המכשלות ולשדר לאזרחיה ולקהילייה הבין-לאומית מסר שמדגיש את ההומניות הישראלית ואת צדקת הדרך שלה, בחרה ישראל לפסוח על שתי הסעיפים – מחד גיסא, היא אינה מגדירה עצמה ככובשת, ומאידך גיסא, "לפנים משורת הדין" היא מקיימת (לכאורה) את הכללים ההומניטריים שחלים על כובש. ברם, נראה שבדומה למה שהתרחש בקרב חברות

5 בשונה מהעמדה הישראלית, עליפי רוברטס (Roberts, 1990), הרוב המכריע של הקהילייה הבין-לאומית – ארגונים ממשלתיים ולא ממשלתיים – גורס כי הכללים של אמנות ז'נבה והאג בנוגע לכוח כובש צריכים לחול על השליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן.

6 יש לציין שמעולם לא הוברר מהם בדיוק אותם היבטים: האם אלו הם כל הסעיפים באמנה, או רק אלו שישראל מחליטה ליישם (Roberts, 1984).

כובשות אחרות, הקשיים והאתגרים הפסיכולוגיים שהכיבוש העמיד בפני ישראל לא נסתיימו בכך.

אתגרים פסיכולוגיים של קבוצה כובשת

בבסיס הדיון באתגרים הפסיכולוגיים שהכיבוש מציב בפני הכובש וכמנגנוני ההתמודדות עימם עומדת ההנחה כי בדומה לפרטים, קבוצות וחברות מאופיינות בתהליכים פסיכולוגיים ברמת הקולקטיב. הנחה זו אינה חדשה כלל ועיקר; שורשיה מצויים כבר בכתביהם של דורקהיים (Durkheim, 1953) ופרויד (Freud, 1955). לפי גישה זו, בני חברה שמקיימים את חייהם בקונטקסט פיזי ופסיכולוגי משותף, חווים חוויות משותפות, תהליכי חינוך וסוציאליזציה דומים, קולטים מידע דומה, חולקים את אותם סמלים, ערכים ונורמות – יחלקו בחלק גדול מהמקרים גם מגוון של אמונות, רגשות ותהליכים פסיכולוגיים משותפים (ראו גם: Geertz, 1973; Moscovici, 1984; Parsons, 1951).

מחקרים בתחום הפסיכולוגיה החברתית הראו כי חברות מסוגלות ליצור מערכות של אמונות משותפות ולהעבירן לפרטים המרכיבים אותן (Fraser & Gaskell, 1990; McDougall, 1920; McGuire, 1986; Moscovici, 1988). כמו כן נמצא כי הדימוי העצמי של יחידים נשען במידה רבה על הדימוי של הקבוצות אליהן הם משתייכים, ולכן הם שואפים לשמור על דימוי חיובי של קבוצת הפנים שלהם וליצור יתרון לקבוצתם על פני קבוצות אחרות (Baumeister, 1991; Tajfel, 1978, 1981). חוקרים נוספים טענו כי יחידים וקבוצות עושים שימוש באמונות חברתיות ובאידאולוגיות על מנת להצדיק את היתרון של קבוצת הפנים על פני קבוצות אחרות ולהציגו כלגיטימי (Jost et al., 2004; Sidanius & Pratto, 1999). ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם הנחת היסוד כי לתהליכים המתרחשים ברמת הקולקטיב יש השלכות משמעותיות על פסיכולוגיית הפרט ולהיפך.

במיוחד חשובות לעניינינו עבודות המנתחות תהליכים פסיכולוגיים חברתיים של חברות המעורבות בסכסוכים קשים, בדומה לסכסוך הישראלי-פלסטיני שהחברה היהודית בישראל מצויה בו. על בסיס ההמשגות והמחקרים על אמונות, ייצוגים, ורגשות קולקטיביים שחלקם הוזכרו קודם, נעשה מאמץ רציני להבין את תוכני הרפרטואר הפסיכולוגי-חברתי, את המטרימים שלו ואת התהליכים האחראיים להתפתחותו בחברות שבסכסוך (Bar-Tal, 2003; Coleman, 2003; Kelman, 1997; Staub, 2007). בכל העבודות האלה נעשה ניתוח ברמת המקרו על סמך ממצאי הפסיכולוגיה החברתית, תוך הנחה שחברי קבוצות אתניות המעורבים בסכסוך חולקים את אותם אמונות, עמדות, רגשות ודפוסי התנהגות, בהיותם בעלי זהות קולקטיבית משותפת בעקבות סוציאליזציה דומה וחשיפה לאותם אמצעי התקשורת, כל זאת במציאות של לחץ ואיום שמגבירים את הקונפורמיות.

בהקשר זה יש לציין שבדומה לפרטים, במקרים מסוימים גם חברות נאלצות להתמודד עם מצבי חרדה ואיום משותפים, הנובעים מן ההקשר בו נתונה החברה, ושופן ההתמודדות עם מצבים כאלה עשוי לקבל תצורה קולקטיבית (Alexander et al., 2004; DeVries, 1995; Stephan & Stephan, 2000). פרויד, בתאוריה שלו על קבוצות גדולות, טען שחלק מהדינמיקה של קבוצות מקבילה לזו שהוא אבחן בפרטים (Freud, 1955). כמו כן

בעשורים האחרונים הצביעו חוקרים על שימוש במנגנונים פסיכודינמיים על-ידי קבוצות וחברות (Anzieu, 1984; Volkan, 1999). המנגנונים הקולקטיביים מאפשרים לבני החברה להתמודד עם הקשיים הפסיכולוגיים שעומדים בפני הקבוצה ככלל, ובפניהם כחברים בקבוצה בפרט (Bion, 1961).

מנגנוני הגנה קולקטיביים אינם משקפים רק את סיכום מנגנוני ההגנה של כלל הפרטים בחברה, כי אם את מנגנון ההתמודדות החברתי המשותף שמקבל ביטוי בתרבות ובשיח הציבורי. באופן זה מערכת יחסי הגומלין בין הזהות הקבוצתית, המנגנונים החברתיים והמנגנונים האינדיווידואליים מאפשרת לחברות לעמוד מול אתגרים, איומים וטרואמות (לפירוס ודוגמאות, ראו: Alexander et al., 2004). מספר חוקרים (Cohen, 2001; Zerubavel, 2006) תיארו לאחרונה תהליכים חברתיים של שימוש במנגנון ההגנה הדינמי של הכחשה בחברות מסוימות שניצבות בפני איום על זהותן הקבוצתית. באופן דומה התאוריה הפסיכולוגית-חברתית של ניהול האימה (terror management) גורסת כי השקפת העולם התרבותית הנוצרת על-ידי הקולקטיב, משמשת כמנגנון המגן על הפרטים בחברה מפני החרדה המשתקת שמעוררת הידיעה שסופם למות (Greenberg et al., 1997).

על סמך כל אלה יש להניח שגם לתהליכים, לאתגרים ולהתמודדות הפסיכולוגית של חברי חברה כובשת ישנם מאפיינים קולקטיביים לא מבוטלים. ברם, יש לסייג טענה זו ולומר כי לא ניתן להתייחס אל החברה הכובשת, כאשר היא, כאל ישות הומוגנית. חלק מהפרטים בחברה עשויים לאמץ אמונות, אידאולוגיות או דתיות, התומכות בהחזקת השטח, ולטעון כי הן עולות בחשיבותן על עקרונות ליברליים מערביים דמוקרטיים השוללים את מעשה הכיבוש. באופן טבעי מי שמאמין בצדקת הכיבוש אינו צפוי לחוות כל קושי פסיכולוגי ביחס אליו. לעומת זאת אלה שאינם מחזיקים באמונות אידאולוגיות מעין אלה, או שמחזיקים בהן במידה פחותה, יתקשו ליישב את הסתירה בין מעשה הכיבוש לבין העקרונות הליברליים שהם מזדהים איתם. על כן, הם צפויים לחוות ביתר שאת איום על הדימוי העצמי וקשיים פסיכולוגיים בעקבות הכיבוש.

כאמור, מאז שנות ה-50 מעדיפות החברות המערביות להימנע מדימוי של כובשות, הן בעיני עצמן והן בעיני הקהילייה הבין-לאומית. לפיכך, כמעט כולן משתדלות להימנע מהשימוש במושג "כיבוש" גם אם מבחינת החוק הבין-לאומי הן פועלות ככובשות. המקרים המעטים שבהם הכובש יעשה שימוש במילה "כיבוש" הם כאשר חברי החברה הכובשת שותפים לקונצנזוס נרחב כאשר לרציונל (הנמקה) לפעולת הכיבוש. דוגמה למצב כזה הוא כיבוש גרמניה על-ידי צבאות בנות הברית בתקופת מלחמת העולם השנייה. מדובר במקרים שבהם הכובש מאמין שיש לו הצדקה חוקית, נורמטיבית ומוסרית לבצע כיבוש. מטרותיה של פעולה כזאת עשויות להיות למשל הפסקת דיכוי, הפסקת מלחמה שנכפתה ואף הפסקת רצח עם או עמים. מובן שתנאי הכרחי לכך הינו קבלת הרציונל הזה על-ידי לפחות חלק מהעמים בקהילייה הבין-לאומית, שמהווים קבוצת התייחסות חיובית עבור הכובש או הכובשים. מכאן שלמרות קיומם של סכסוכים אלימים לא מעטים בעשרות השנים האחרונות, מקרי הכיבוש לטווח ארוך הם נדירים ביותר.⁷

7 עם הכיבושים שהתרחשו בתקופה האחרונה אפשר למנות כיבוש חלק מאיראן על-ידי עיראק, כיבוש אפגניסטן על-ידי ברית-המועצות, כיבוש קמבודיה בידי וייטנאם וכיבוש עיראק על-ידי ארצות-הברית ובנות בריתה. כל הכיבושים שהוזכרו, למעט האחרון, הסתיימו נכון לזמן כתיבת שורות אלו.

אם כן, על־פי רוב מצב של כיבוש מעמיד בפני החברה הכובשת אתגרים לא מבוטלים, שאותם ניתן לסווג לשתי קבוצות מרכזיות – אתגרים שמקורם חיצוני ואתגרים שמקורם בתוך החברה הכובשת. עם האתגרים החיצוניים ניתן למנות התנגדות פוליטית ופיזית של החברה הנכבשת ולחץ של הקהילייה הבינ־לאומית לסיום הכיבוש. אתגרים פנימיים יכולים להתבטא במישור הכלכלי, הפוליטי והפסיכולוגי. למרות הכרתנו בחשיבות האתגרים החיצוניים, כמו גם באלו הפנימיים־כלכליים־פוליטיים, במאמר הנוכחי נפנה את הזרקור לעבר האתגרים הפסיכולוגיים־פנימיים עמם צריכה להתמודד חברה כובשת. בשלב הראשון יוצגו האתגרים הפסיכולוגיים שהכיבוש עשוי להעמיד בפני החברה, ולאחר מכן ננתח את מנגנוני ההתמודדות הפסיכולוגיים שמסייעים לכוּבש להפחית את הקשיים הפסיכולוגיים שאותם אתגרים עשויים לעורר.

האתגר הפסיכולוגי המרכזי העומד בפני הקבוצה הכובשת הוא שמירה על דימוי עצמי חיובי. אנשים שואפים ליצור ולשמר תפיסה חיובית של עצמם, בפרט כמוסריים, אנושיים, טובים ובלתי אלימים (Dunning, 1999; Kunda, 1987; Mruk, 1995; Swann, 1996). שאיפה זו מביאה לכך שתהליכים קוגניטיביים רבים מוטים ליצירת דימוי חיובי של הפרט בעיני עצמו. תופעה זו מסבירה, למשל, את העובדה שאנשים נוטים להעריך את עצמם באופן חיובי יותר ממה שמדדים אובייקטיביים מראים ומהערכות של אחרים (Alicke, 1985; Dunning et al., 1989; Gosling et al., 1998; Hayes & Dunning, 1997; John & Robins, 1994). כמו כן נמצא שאנשים נוטים לבצע הערכת חסר של הסיכויים שייפגעו מאירועים שליליים, ולבצע הערכת יתר של יכולתם להביא לתוצאות חיוביות (Weinstein & Klein, 1996). בנוסף לכך אנשים נוטים לייחס את הצלחותיהם לעצמם ואת כישלונותיהם לגורמים חיצוניים (Campbell & Sedikides, 1999; Kunda, 1987; Larson, 1977). השאיפה לשמר דימוי עצמי חיובי מתקיימת לא רק ברמת הפרט אלא גם ברמת הקבוצה. לפי תאוריית הזהות החברתית, הדימוי העצמי של יחידים שואב מן הדימוי של קבוצות שאליהן הם משתייכים ושאתן הם מזדהים (Tajfel, 1978, 1981). השאיפה לדימוי עצמי חיובי מובילה אפוא לנטייה לחזק ולשפר את הדימוי של קבוצת ההשתייכות (ingroup) ולהעדיף אותה על פני קבוצות אחרות, במיוחד כאשר ההזדהות עם הקבוצה והמחויבות כלפיה הן גבוהות (Ellemers et al., 2002).

אולם במצבי כיבוש (כמו גם במצבי לחימה ועימות אחרים) חברי הקבוצה הכובשת מוצאים את עצמם מפעילים אלימות, ולעתים אף פועלים בדרכים המנוגדות לנורמות מוסריות, כגון שלילת זכויות וחירויות מחברי הקבוצה הנכבשת. מלבד זאת פעמים רבות קבוצות התייחסות חיוביות בקהילייה הבינ־לאומית מביעות ביקורת שלילית על מעשי הכיבוש. כל אלה מאיימים על היכולת לשמר דימוי עצמי חיובי של הקולקטיב ושל הפרטים החברים בו. לפיכך, האתגר הפסיכולוגי המרכזי העומד בפני חברה כובשת הוא יישוב הפערים בין השאיפה לדימוי עצמי חיובי לבין המשמעויות השליליות הנלוות למעשה הכיבוש. נסקור כעת מספר תאוריות פסיכולוגיות שעסקו בהרחבה בהשלכותיהם של פערים מסוג זה.

דיסוננס קוגניטיבי

הסתירה בין השאיפה לתפיסה עצמית חיובית לבין מעשה הכיבוש וההתנהגויות הנלוות אליו עשויה ליצור מצב המכונה בשדה הפסיכולוגיה "דיסוננס קוגניטיבי". דיסוננס קוגניטיבי

מתרחש כאשר אדם מחזיק בשתי קוגניציות (ידיעות, אמונות, עמדות) המנוגדות זו לזו (Festinger, 1957). מצב זה מעורר תחושת אי נוחות, ועל כן האדם יפעל להפחתת הדיסוננס.

לפי גרסה מאוחרת יותר של תאוריית הדיסוננס הקוגניטיבי (Aronson, 1968; Aronson et al., 1974), השפעות הדיסוננס חזקות במיוחד כאשר הוא נוגע לדימוי העצמי, כלומר כאשר קיימת סתירה בין האופן שבו האדם תופס את עצמו לבין התנהגותו בפועל. הטענה היא כי אנשים שואפים ליצור דימוי עצמי עקבי ויציב, וכן הם שואפים לתפוס את עצמם כמוצלחים וכמוסריים. כאשר התנהגותם בפועל אינה עולה בקנה אחד עם תפיסתם העצמית, ובפרט כאשר היא גורמת להם להרגיש בלתי מוצלחים או בלתי מוסריים, עצמת הדיסוננס תהיה חזקה במיוחד, וכך גם המוטיווציה להפחתתו. לפיכך, אם חברי הקבוצה הכובשת תופסים את עצמם כמוסריים ובלתי אלימים, ובמסגרת הכיבוש הם מוצאים את עצמם מבצעים התנהגויות המנוגדות לתפיסתם העצמית, הם עשויים לחוש דיסוננס קוגניטיבי ולשאוף להפחיתו. מחקרים רבים עסקו בזיהוי התנאים שבהם יתקיים או לא יתקיים דיסוננס ובאסטרטגיות להפחתתו (Cooper et al., 1957; Wicklund & Brehm, 1976). מפאת קוצר היריעה לא נוכל להציג כאן את כל הדרכים להפחתת דיסוננס, ולפיכך נציין רק כמה אשר נראות רלוונטיות במיוחד להבנת התהליכים הפסיכולוגיים הנחווים על-ידי חברה כובשת. מחקרים מוקדמים בתחום מצאו שתנאי הכרחי להתפתחות דיסוננס הוא היעדר הצדקה ברורה להתנהגות המנוגדת לעמדה או לתפיסה העצמית (Festinger & Carlsmith, 1959). מחקרים מאוחרים יותר (Cooper & Fazio, 1984; Linder, Cooper & Jones, 1967) הצביעו על תנאי נוסף להתפתחות דיסוננס קוגניטיבי: הכרה בכך שההתנהגות השלילית מבוצעת מתוך בחירה חופשית ולקחת אחריות על התנהגות זו. ניתן להניח כי בהקשר של כיבוש, אם חברי הקבוצה הכובשת מאמינים כי למרות היותם אנשים מוסריים ובלתי תוקפניים בדרך כלל יש הצדקה להתנהגות תוקפנית או בלתי מוסרית כלפי הקבוצה הנכבשת, הם לא יחוו דיסוננס קוגניטיבי וייעזרו מתחושת אי הנוחות הנובעת ממנו. ההצדקה יכולה להיות למשל תיקון עוול היסטורי (למשל השבת ארץ מולדת לקבוצה הכובשת), ואז רמת הדיסוננס הנחווית על-ידי כל פרט ופרט בקבוצה הכובשת תהיה כפופה למידת האמונה שלו בצדקת הכיבוש. במקרים אחרים הכיבוש יכול להיתפס כמצב שנכפה על החברה או מתקיים בלתי בררה (למשל משום שהוא האמצעי היחיד להבטיח את קיומה וביטחונה), ועל כן הוא לא ייתפס כפעולה המבוצעת מתוך בחירה חופשית ותחושת הדיסוננס תפחת.

פערים בדימוי עצמי ורגשות אשמה

תאוריית הדיסוננס הקוגניטיבי התייחסה להשלכות הקוגניטיביות והמוטיווציוניות של פערים בין קוגניציות, בעיקר פערים בין הדימוי העצמי לבין ההתנהגות בפועל. ברם, חוקרים שעסקו בתאוריה לא התעמקו בתוצאות הרגשיות של הפערים הללו, והתייחסותם לתחושת אי הנוחות הנגרמת בעקבות דיסוננס נעשתה במונחים כלליים בלבד. ההשלכות הרגשיות של פערים הנוגעים לדימוי העצמי נדונו בהרחבה בתאוריית "פערי העצמי" (self-discrepancies – Higgins, 1987). לפי תאוריה זו, לכל אדם יש תפיסה של עצמו כפי שהוא, המכונה "עצמי ממש" (actual self), וכן תפיסות של עצמו כפי שהיה רוצה להיות, המכונות "מנחי עצמי" (self-guides). קיימים שני סוגים של מנחי עצמי: "עצמי אידאלי" (ideal

(self), הכולל את התקוות, השאיפות והמשאלות של האדם ביחס לאפיונים שהיה רוצה שיהיו לו, ו"עצמי רצוי" (ought self), הכולל את האפיונים שהאדם סבור שרצוי שיהיו לו, ואשר מתייחסים לתחומי האחריות והמחויבות של הפרט. בדומה לתאוריית הדיסוננס הקוגניטיבי, תאוריית פערי העצמי טוענת כי פערים בין העצמי הממשי לבין העצמי האידאלי והעצמי הרצוי יעוררו רגשות שליליים, אך תאוריית הפערים גם מפרטת אילו תגובות רגשיות עשויות להתעורר בעקבות פערים מסוגים שונים.

מצב של כיבוש נוטה להתאפיין בפערים בין "העצמי הממשי" – האופן שבו בני החברה הכובשת תופסים את התנהגותם בפועל – לבין "העצמי הרצוי" – האופן שבו בני החברה תופסים את אחריותם ומחויבותם. כאמור, לפי החוק הבין־לאומי, החברה הכובשת היא האחראית לשטח הכבוש ולזכויות האוכלוסייה הנכבשת, אלא שפעמים רבות היא אינה נושאת באחריות זו כפי שמצופה ממנה (McCarthy, 2005). ייתכן שמצב הכיבוש, ולעתים גם שאיפותיה של הקבוצה הכובשת כלפי השטח הכבוש, אף מובילים אותה להתנהגות המנוגדת לנורמות ולערכים המקובלים על חבריה, כלומר מנוגדת ל"עצמי הרצוי" של החברים. עם זאת כיבוש לא יוביל בהכרח ליצירת פערים בין "העצמי הממשי" ל"עצמי האידאלי", שכן הוא אינו מנוגד לשאיפות ולתקוות של בני החברה הכובשת, ולעתים הוא אף נתפס כצעד בדרך להגשמת שאיפות אלה.

התאוריה דנה בהרחבה בהשלכות הרגשיות של פערי עצמי. לפי התאוריה, רגש האשמה נובע מפערים בין העצמי הממשי לעצמי הרצוי (Higgins, 1987). גישות אחרות, גם הן הגדירו אשמה כרגש שלילי המתעורר כשהפרט מפר סטנדרטים או חוקים שעל־פיהם הוא סבור שיש להתנהג (Lewis, 1993; Tangney & Fischer, 1995). לפיכך, אחד האתגרים העומדים בפני החברה הכובשת הוא התמודדות עם רגשות האשמה שמצב הכיבוש עשוי לעורר והפחתתם באמצעים שונים.

בפועל רק חלק קטן מבני החברה הכובשת מעורבים ישירות במעשים המפרים סטנדרטים או כללים של התנהגות מקובלת. המנהיגים הם שקובעים את מדיניות הכיבוש ומי שנדרשים להוציאה לפועל הם אנשי הצבא. במסגרת זו הם אלה שאחראים ישירות על ביצוע מעשים המנוגדים לערכים או לנורמות המקובלות בחברה, כגון הגבלת הזכויות והחירויות של האוכלוסייה הנכבשת, בעוד שמרבית האוכלוסייה האזרחית אינה מעורבת בפועל במעשים אלה. ניתן היה לטעון, אפוא, כי התמודדות עם אשמה היא נחלתם של מעטים בלבד בקרב בני החברה הכובשת, אולם מחקרים מצאו כי הפרטים בחברה עשויים לחוש אשמה קולקטיבית על מעשי אלימות שבוצעו על־ידי בני קבוצתם, גם אם הם עצמם לא היו מעורבים באופן אישי במעשים הללו (Branscombe et al., 2002; Doosje et al., 1998; Powell et al., 2005). עוד נמצא, בהתאם לתאוריית פערי העצמי, כי יחידים שהתבקשו לחשוב על אפיונים רצויים של קבוצתם, אשר עשויים לעורר הזדהות עמה, חוו יותר אשמה קולקטיבית ביחס להתנהגות קבוצתם כלפי קבוצת מיעוט בהשוואה ליחידים שהתבקשו לחשוב על אפיונים חיוביים קיימים של קבוצתם, שבעטיים הם מזדהים עימה (Roccas et al., 2006). מכאן, שגם פרטים שאינם מפרים בעצמם ערכים או נורמות נאלצים להתמודד עם פערי עצמי ורגשות אשמה הנגרמים ממדיניות הכיבוש של קבוצתם.

מנגנונים פסיכולוגיים להתמודדות עם כיבוש⁸

לאחר שניתחנו את האתגרים הפסיכולוגיים העומדים בפני חברה כובשת, נפנה לדרכי ההתמודדות עם אותם אתגרים. על מנת ליצור מסגרת פסיכולוגית כללית לתיאור דרכי ההתמודדות, נדרשת, לתפיסתנו, אינטגרציה בין תובנות מבית המדרש של הפסיכואנליזה לבין תובנות שמקורן בפסיכולוגיה החברתית. בדומה לחוקרים אחרים (למשל: Kruglanski, 1989), אנו מבחינים בין תהליך ההתמודדות עם האתגר לבין תוכן של התפיסות והקוגניציות המסוימות שנוטלות חלק באותו תהליך (ראו: Bar-Tal & Bar-Tal, 1988). ניתוח תהליך ההתמודדות הכולל מבוסס על התאוריה הפסיכואנליטית מבית מדרשו של פרויד (Freud, 1915/1961), וניתוח התכנים הספציפיים בהם נעשה שימוש נשען על תאוריות פסיכולוגיות-חברתיות. יש לציין כי גם חוקרים בתחום הפסיכולוגיה החברתית עסקו רבות בויהוי המנגנונים שבאמצעותם אנשים מתמודדים עם איומים על הדימוי העצמי ועם פערים בין הדימוי הרצוי לבין ההתנהגות בפועל. פרספקטיוות הניתוח של חוקרים אלה הייתה שונה מזו של הפסיכואנליזה, ובהתאם לכך גם המושגים שהם השתמשו בהם היו שונים. עם זאת ניתן למצוא קווי דמיון רבים בין המנגנונים שזוהו על-ידם לבין אלה המוצגים בתאוריה הפסיכואנליטית (Baumeister et al., 1998). במאמר זה נתמקד במנגנוני ההתמודדות מנקודת המבט הפסיכואנליטית, תוך התייחסות לממצאים רלוונטיים מן הפסיכולוגיה החברתית עד כמה שקיימים כאלה.

פרויד וממשיכיו הצביעו על קיומם של מנגנוני הגנה המסייעים לבני האדם להתמודד עם החרדה המתעוררת במצבים שבהם התנהגותם סותרת ערכים ונורמות מקובלים. מאחר שכיבוש נמנה עם מצבים מסוג זה, נראה כי הוא מעודד שימוש במנגנונים של הימנעות, הדחקה והכחשה (פרויד, 1977). מנגנונים אלה הם נורמליים, אוניוורסליים, פונקציונליים אך בלתי מודעים. הם מופעלים על-ידי בני אדם בעת שהם מבצעים התנהגות העומדת בסתירה לחוקים, לנורמות, לערכים או לאמונות הבסיסיות שלהם. במצב של כיבוש, שבו מופרים כללי ההתנהגות המאפיינים חברה נורמטיבית ומוסרית, מתעורר הצורך להשתמש במנגנונים אלה. במונחים דינמיים סתירה זאת יוצרת קונפליקט, מעוררת חרדה מוסרית (או מידה של אי נוחות, בלשון המעטה) ומחייבת מציאת פתרון. כאן נכנסים לתמונה מנגנוני ההגנה, שתפקידם לסייע בהפחתת הלחץ וביישוב הסתירות המוסריות. חשוב להדגיש כי לפי הגישה הפסיכודינמית, מנגנוני ההגנה דוחקים אל מחוץ למודעות סתירות בין התנהגות הפרט לבין ערכים ונורמות מוסריות, ובכך הם מונעים חוויות חרדה או קשיים פסיכולוגיים אחרים הנובעים מסתירות אלה. כלומר, לא החוויה המודעת של הקונפליקט המוסרי והחרדה היא שמעוררת את מנגנוני ההגנה, אלא השימוש במנגנוני ההגנה הוא המונע חוויה מודעת של קונפליקט מוסרי וחרדה. על כן, אדם העושה שימוש במנגנוני הגנה לא יחוש כל קושי פסיכולוגי עקב התנהגות הנוגדת ערכים ונורמות מוסריות, ואילו אדם החש קושי פסיכולוגי בעקבות התנהגות מעין זו ככל הנראה אינו עושה שימוש יעיל במנגנוני הגנה.

8 הכותבים ערים לאפשרות שבעלי דעות שונות מאלו שהוצגו במאמר זה יגרסו שטיעוניהם הם שמשקפים מנגנוני הגנה של רציונליזציה ואינטלקטואליזציה.

בחינת המאפיינים של תגובות בני החברה הכובשת חושפת ביטויים רבים של פעולות הדחקה והכחשה. פעולות אלו מבוצעות הן ברמה הקולקטיבית, על בסיס פורמלי, מוסדי, תרבותי וחינוכי, והן ברמה הפרטנית בקרב חלק ניכר מבני החברה. ההדחקה מגנה על האדם מפני מידע מאיים באמצעות שמירתו בת מודע. במקרים אלה האדם יטען שאירוע מסוים לא קרה, אינו קיים, אינו אמת או לא ידוע (Cohen, 2001). הוא מארגן מחדש את זיכרונותיו ואת הידע שלו, מסרב לדבר ושוקע בשתיקה כדי להתעלם מהאמת המטרידה (Zerubavel, 2006). ההכחשה היא מנגנון הפועל לשלילת קיומו של מידע מאיים, והוא פועל קרוב יותר לתחום המודע, מעין "הטמנת ראש בחול". השימוש במנגנוני ההכחשה וההדחקה עשוי להתבטא בקושי לזכור מידע המאיים על הדימוי העצמי (למשל: Kuiper & Derry, 1982; Mischel et al., 1976) או בעיבוד מידע מאיים באופן מהיר ושטחי בלבד (למשל: Baumeister & Cairns, 1992; Bonanno et al., 1991).

בהקשר של כיבוש, כאשר האדם אינו מודע למעשי עוול או להתנהגות שפוגעת באוכלוסייה הנכבשת באופן שאינו הולם ערכים מקובלים, הרי שלא יכולים להתעורר בו רגשות אשמה או נקיפות מצפון. מבחינה תוכנית (כפי שנפרט בהמשך) הכחשה עשויה להתבטא, למשל, באמונה שמצב הכיבוש הוגן וצודק ובהימנעות מהגדרת המצב כ"כיבוש". אם הצד הכובש מאמין שהוא בעל זכות על הטריטוריה הנכבשת, ושהצד הנכבש לא רק שאינו זכאי ליחס כמו כל העמים אלא שהוא אף מסכן את קיומו וביטחונו של הצד הכובש – הרי שהוא לא צפוי לחוות כל קושי מוסרי. בהקשר הישראלי, הכחשת זהותם הלאומית של הפלסטינים, כמו גם ההסתרה של הפגיעות בפלסטינים במסגרת הכיבוש, הן דוגמאות למנגנוני הדחקה והכחשה קולקטיביים (ראו גם: Zuckerman, 2002).

מנגנון נוסף הוא ההימנעות. אדם המשתמש במנגנון זה אינו מרשה לעצמו להגיע למקום בו הוא צפוי לעמוד בפני סכנה או להיתקל בתופעות שאינן מקובלות עליו. הדבר עשוי להתבטא בין היתר בהימנעות מקבלת מידע על נושאים המעוררים קשיים פסיכולוגיים ודילמות מוסריות. אם נחזור לכיבוש הישראלי, הרי שבמישור הקולקטיבי הגישה והמידע לשטחי המחלוקת מוגבלים במקרים רבים, בעוד שבמישור האישי ישראלים רבים מנעו מחשיפה לידיעות הקשורות לנעשה בשטחים הכבושים, במיוחד כאלה הקשורות לסבלם של הפלסטינים (הרצוג ולהד, 2006; לוי, 2006). כלי התקשורת, הפועלים קודם כול על-פי שיקולים מסחריים, דוחקים דיווחים מעין אלה לשולי החדשות בתואנה ש"הציבור לא מתעניין", ובכך מחזקים את מנגנון ההימנעות (חרומצ'נקו, 2006). למרות ההערכה שמנגנונים אלה הם בלתי מודעים מטבעם, לעתים ניתן בכל זאת לחזות במידה כזו או אחרת של מודעות לתהליך, ולא פעם אנו שומעים ישראלים האומרים בגלוי שהם מנעו מלקרוא או לקבל מידע בנוגע לסבלם של הפלסטינים בשטחים (הרצוג ולהד, 2006).

ההכחשה וההתעלמות ניונות ממנגנון נוסף – ההשלכה. כאשר אדם מתקשה להתמודד עם תכונות שליליות של עצמו, בפרט נטיות תוקפניות, הוא נוטה לייחסן לאחרים. מחקרים מצאו כי הנטייה להכחיש או להתעלם ממידע בדבר תכונות שליליות של הפרט מגבירה את הנטייה לייחס את אותן התכונות לאחרים (Newman et al., 1997).

במקרים של סכסוכים בין-לאומיים, כולל מצבי כיבוש, ההשלכה ברמה החברתית נעשית באמצעות דה לגיטימציה ודה הומניזציה של היריב (Moses, 2002). בהקשר זה, טוען ממי (2005), כי היחס הגזעני כלפי הנכבש הוא חלק בלתי נפרד ממעשה הכיבוש. ייחוס תכונות

תוקפניות לקבוצה הנכבשת מוביל לתפיסה של הפעולות התוקפניות של קבוצת הפנים כפעולות של הגנה עצמית, ובעקבות זאת פוחתת תחושת האשמה (Moses, 2002). ייחוס התנהגות תוקפנית לנכבש, אשר למעשה מטילה עליו את האחריות למצבו, היא טכניקה שמנהיגי החברה הכובשת מאמצים לא פעם באופן מודע במטרה לתרץ את מעשי האלימות. במקרים אחרים מדובר במנגנון הגנה בלתי מודע, המעודד את בני החברה הכובשת להאמין בתוקפנותו של הנכבש ובצורך האמיתי בהפעלת אלימות נגדו. בהמשך המאמר יפורטו דוגמאות רבות לדה לגיטימציה שהצד הישראלי עושה לחברה הערבית בכלל ולפלסטינית בפרט, אשר עשויות להיות ביטויים של שימוש במנגנון ההשלכה (Bar-Tal & Teichman, 2005).

אף שהם מינוריים יותר מבחינת עצמתם, מנגנוני ההגנה אינטלקטואליזציה ורציונליזציה עשויים אף הם לתרום להצדקה של מעשי הכובש. מדובר במנגנונים המסייעים להעלות נימוקים וטיעונים מורכבים ומתחכמים להצדקת אופי היחסים שבין הכובש לנכבש. חסרונם של הסברים אלו, הנשמעים לעתים הגיוניים ומנומקים, הוא שהם בלתי רלוונטיים או בנויים על הנחות מוטעות שהטוען אינו מבחין בהן. האימרה של אבא אבן ש"הפלסטינים מעולם לא חמיצו שום הזדמנות להחמיץ הזדמנות", שהתקבלה על-ידי חלק גדול מהציבור היהודי בארץ, הינה דוגמה לאינטלקטואליזציה – טענה זו מעבירה את האחריות לצד הפלסטיני, ומתעלמת מההחמצות הישראליות בנושא קידום תהליך השלום בין הצדדים. גם הטענה שהכיבוש הישראלי מאפשר לפלסטינים ליהנות מפיתוח כלכלי וחברתי היא דוגמה לשימוש במנגנון הרציונליזציה. אך בבסיס טענה זו מסתתרת ההנחה שהפלסטינים מעדיפים קדמה כלכלית תחת שלטון ישראלי על פני עצמאות מדינית, הנחה שנראה כי אינה עומדת במבחן המציאות. יש לציין שמי שמעלה טענות מסוג זה בדרך כלל עושה זאת מתוך אמונה כי דבריו צודקים, והוא אינו רואה בהם אמצעי שנועד להגן על דימויו העצמי.

לכסוף נציין את מנגנון הפיקסציה, המתבטא בהיצמדות עיקשת לתפיסות מסוימות גם אם מתקבל מידע שלכאורה סותר אותן או שחל שנוי במצב.

כפי שצינו, בעוד שמנגנוני ההגנה מתארים את התהליך או את המנגנון, האמונות המשותפות לבני החברה (הכובשת) (Bar-Tal, 2000; Fraser & Gaskell, 1990; Moscovici, 1988) הן האחראיות לתוכן של אותם המנגנונים. חברות מפתחות מערכות של אמונות חברתיות על מנת לספק צרכים חברתיים שונים, בין היתר הצדקת המשך הסדר החברתי הקיים ושימור יתרון הקבוצה על פני קבוצות אחרות (Jost et al., 2004; Sidanius & Pratto, 1999). נראה כי במסגרת ההתמודדות הקולקטיביות של חברה כובשת, מפתחים לפחות חלק מחבריה מערכת של אמונות חברתיות⁹ אשר מהווה תשתית פסיכולוגית-חברתית להבנת הכיבוש כמעשה חוקי, נורמטיבי ומוסרי. האמונות החברתיות משמשות כאבני בנייה של מציאות הכיבוש ומאפשרות את המשכו. מערכת אמונות זו מפחיתה אפוא את הקשיים הפסיכולוגיים העלולים להתעורר בעקבות האתגרים שמציב הכיבוש, ואשר עשויים לבוא לידי ביטוי, כאמור, בדיסוננס קוגניטיבי, בפערים

9 אמונות חברתיות הן קוגניציות המשותפות לבני החברה ומתייחסות לנושאים ולסוגיות שנמצאים במרכז סדר היום החברתי ותורמים לתחושת הייחודיות שלהם (Bar-Tal, 2000). תכני האמונות החברתיות נוגעים למאפיינים, למבנים ולתהליכים הקיימים בחברה ועוסקים בתחומים שונים בחיים החברתיים. בנוסף לכך, חלק מהאמונות החברתיות יוצרות את הנרטיב הקולקטיבי של החברה.

בתפיסה העצמית הקולקטיבית וברגשות אשמה. בהתאם לטענה זו, מחקרים מצאו כי אשמה קולקטיבית בנוגע להתנהגות שלילית של קבוצת הפנים כלפי קבוצות אחרות או בנוגע לאי שוויון בין קבוצות פוחתת כאשר הפרט מחזיק באמונות מזכות (exonerating cognitions) או באמונות המציגות את אי השוויון בין הקבוצות כלגיטימי (Miron et al., 2006; Roccas et al., 2006). מכאן שמערכת האמונות מאפשרת לחברה לקיים את מצב הכיבוש לאורך זמן מבלי שחבריה יחוו את המחיר הפסיכולוגי הכרוך בכך.

חשוב לציין שלא בכל החברות הכובשות מתגבשת הסכמה מלאה בין הפרטים לגבי תפיסת כיבוש. בחלק מהן יכולות להופיע גישות שונות ומגוונות – החל מתמיכה מוחלטת בכיבוש, כולל בניית מערכת אמונות תומכת, ועד לשלילה מוחלטת שלו ובניית מערכת נימוקים שונה (ממי, 2005). בהקשר הישראלי ניתן להצביע על תהליך הדרגתי של שינוי, מקונצנזוס נרחב יחסית לאחר מלחמת ששת הימים ועד לחילוקי דעות מהותיים כיום (אורן, 2005; ברטל, 2007). להערכתנו, התשתית התוכנית, שמזינה את מגננוני ההגנה האישיים והקולקטיביים ומסייעת להתמודדות במצב של כיבוש, מבוססת על אמונות חברתיות הנוגעות לשלושה נושאים מרכזיים: א. הצדקה והנמקה לפעולת הכיבוש. ב. דה לגיטימציה של האוכלוסייה הנכבשת. ג. שימור הדימוי העצמי הקולקטיבי החיובי של הכובשים. כעת נעמוד על כל אחד מסוגי אמונות אלה תוך בחינתם בהקשר הישראלי.

אמונות חברתיות המתייחסות לצדקת הכיבוש

אמונות אלה מתארות את הסיבות שהביאו לכיבוש ולהמשכו. הן מציגות את המטרות שהכיבוש משרת ואת הדרכים להשגתן כלגיטימיות ומוסריות, ובכך מהוות מקור להנעה חברתית. כאמור, הצדקה ברורה להתנהגות המנוגדת לעמדות המוצהרות מפחיתה את עצמת הדיסוננס הקוגניטיבי (Festinger & Carlsmith, 1959), והצגת אי שוויון בין קבוצות כמוצדק ולגיטימי מפחיתה את תחושת האשמה הקולקטיבית (Miron et al., 2006). מכאן החשיבות הרבה שיש לאמונות המצדיקות כיבוש כאמצעי להימנע מן הקשיים הפסיכולוגיים שהכיבוש עשוי להעמיד בפני החברה הכובשת. מלבד זאת בניית הבסיס האפיסטמי לכיבוש היא הכרחית אם המטרה היא שבני החברה יתמכו בכיבוש, יתגייסו למענו ואף יהיו מוכנים להקרבות שונות שפעולת הכיבוש גובה לעתים, כולל הקרבת חיים. לכן במקרים הנדירים שבהם הכיבוש הוא מתמשך, הכובש מפתח אמונות מצדיקות שלרוב נחלקות לשני שלבים: תחילה מתפתחת ההצדקה לכיבוש עצמו, ולאחר מכן, במקרים רבים, מתפתחת מערכת אמונות המצדיקות את המשכו לאורך שנים.

כפי שצינו, ברוב המקרים בהם מדינה כובשת מדינה אחרת או חלק ממנה, היא אינה נוטה לכנות פעולה זו בשם "כיבוש", אלא היא משתמשת במושגים אחרים כדי להסביר את הפעולה. ברוב המקרים ההגדרה החלופית למושג מספקת באופן ישיר ומיידי את ההצדקה לקיומו. כך למשל, כאשר כיבוש מוגדר כ"שחרור", ניתן להניח כי הוא מוצדק משום שהשטחים עליהם הוא מוחל נתפסים מבחינה היסטורית כשייכים לצד הכובש. לחלופין, ישנם מקרים בהם כיבוש מוגדר כ"שחרור" כביטוי לשחרור של אזרחים משלטון עריץ או מדיכוי. דרך אחרת היא להציג את הכיבוש כ"מלחמת מנע", שמטרתה למנוע סכנות ואיומים מצד הנכבש. מובן שניתן גם לשלב בין ההצדקות השונות ולהשתמש בהצדקות נוספות.

במקרה הישראלי, את ההצדקה לכיבוש חצי האי סיני, הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן ב-1967 ניתן לחלק לשני שלבים – השלב המיידני והשלב ארוך הטווח. במישור המיידני היציאה למלחמה הוסברה הן כלפי פנים והן כלפי חוץ כמלחמת מנע (גלוסקא, 2005). בהחלטה הרשמית של ממשלת ישראל מ-4 ביוני 1967 נכתב כי ישראל יוצאת לפעול נגד "טבעת התוקפנות שמתהדקת מסביבה". בכרוז של מפקד עוצבת הפלדה, ישראל טל, נכתב: "היום נצא לרסק את היד שנשלחה לחנוק את צווארנו ... זהו קרב שהאויב רצה בו, האויב פתח בו, האויב יקבלנו אחת אפיים" (שגב, 2005, 359).

בשלב השני, מיד עם פרוץ המלחמה, נוסף מרכיב של שחרור; תחילה ההתייחסות הייתה לשחרור ירושלים המזרחית בלבד, ותוך זמן קצר היא הורחבה לשטחים כולם. כלומר, הכיבוש הוצג ונתפס כשחרור יהודה ושומרון, חבל עזה ואף סיני ורמת הגולן, שהיו אמורים להיות חלק משטחי מדינת היהודים, הן לפי הגבולות המצוינים בתנ"ך והן לפי הצהרת בלפור. מההיבט התאולוגי, כיבוש השטחים נתפס כחלק מתהליך הגאולה של עם ישראל בארץ ישראל. את הטיעון הזה הוביל בעיקר הרב צבי יהודה קוק, שראה בכך גם אפשרות לחיזוק משמעותי של הציונות הדתית (לפירוט ראו: גרבר, 2005; שורץ, 1997). מבחינה אידאולוגית, אופוריית הניצחון הביאה לאיחוד כוחות בין הימין לחלקים מסוימים בשמאל בסוגיית שלמות הארץ. דוגמה לכך ניתן למצוא בפעילותם של סופרים ואנשי רוח רבים, כמו ש"י עגנון, נתן אלתרמן, חיים גורי ועוד, שהוציאו כרוזים לפיהם השטחים הם חלק אינהרנטי של ארץ ישראל (שגב, 2005), ובתמיכתו של משה דיין ב"ארץ ישראל השלמה" (Horowitz, 1987).

כמו כן עם סיום המלחמה התגבשו שלוש הנמקות להמשך הכיבוש; ראשית, דובר על ההכרח לשמר שטחי הגנה אשר ירחיקו את סכנת הפגיעה בעורף האזרחי של המדינה ויאפשרו גבולות בני הגנה (Horowitz, 1987). טיעון ביטחוני זה קנה אחיזה בתודעת הציבור, וגם היום חלק משמעותי מהציבור היהודי בארץ נשען עליו כהנמקה להחזקת השטחים, או לכל הפחות חלקים מהם. שנית, השאלה הפרגמטית בדבר פינוי אפשרי של המתנחלים הרבים – האם מדינת ישראל הגיעה ל"נקודת האל-חזור" שלאחריה אין כל אפשרות מעשית לפינוי ההתנחלויות – היוותה גם היא (באופן פרדוקסלי) הצדקה להמשך החלתו של הכיבוש (Benvenisti, 1993; Lustick, 1993). לבסוף, השאיפה להחזיק בשטחים כ"קלף מיקוח" למשא ומתן עתידי עם הפלסטינים שימשה אף היא כהצדקה להמשך הכיבוש. השאיפה הייתה לסגת משטחי הגדה המערבית ורצועת עזה תמורת שלום מלא עם הפלסטינים ועם העולם הערבי בכלל תוך הצהרה פורמלית על סיום הסכסוך בין ישראל לפלסטינים והסכמה על כך שאף אחד מהצדדים לא יבוא בדרישות נוספות בעתיד (לפירוט ראו: Kimmerling & Migdal, 2003).

גם אם ניתן להצביע על "בקיעים" מסוימים בכל אחת מהצדקות אלה, הרי ששילובן לכדי אמונה חברתית אחדותית תרם רבות לתחושת הצדק שאזרחי ישראל חשו בנוגע לכיבוש. תחושה זו קיבלה ביטוי מדיני/פוליטי ב-1967, עם סיפוחה של ירושלים למדינת ישראל, וב-1980, עת חוקק חוק יסוד ירושלים בירת ישראל. כבר משנות הכיבוש הראשונות החזיקו חברי הציונות הדתית, אנשי חרות, ואף חלק מאנשי תנועת העבודה בתפיסה כי המשך השליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית ועזה היא מוצדקת לחלוטין. יתרה מכך, רוב הציבור קיבל את הטענה של חלק גדול מההנהגה הפוליטית והצבאית, לפיה השטחים

שנכבשו הם חיוניים להגנה על קיומה של מדינת ישראל. ואכן, בסקר שנערך בפברואר 1968 נמצא כי 91% מהיהודים בישראל חשבו שאין להחזיר שטח כלשהו, או שיש להחזיר רק חלק קטן מהגדה המערבית. כ־85% חשבו כך על רצועת עזה, כ־93% חשבו כך על רמת הגולן וכ־57% חשבו כך על סיני. עד נובמבר 1973 שיעורים אלה נשארו פחות או יותר קבועים (אריאן, 1999). אריאן מצא כי עד ראשית שנות ה־90 רוב הציבור היהודי התנגד לויתור טריטוריאלי משמעותי בגדה המערבית, ועד היום יש רוב גדול המתנגד לנסיגה מרמת הגולן. בנוסף לכך, סקרי דעת קהל הראו שעד סוף שנות ה־80, רוב המתנגדים לויתורים טריטוריאליים בגדה המערבית דבקו בעמדה זו על בסיס האמונה כי ליהודים זכות בלעדית על הארץ. הצדקות נוספות שהועלו היו "מניעת הקמתה של מדינה פלסטינית" ו"שמירה על עומק אסטרטגי עבור מבצעים צבאיים". מיעוט טען שיש להחזיק בשטחים כדי לנצלם כקלף מיקוח במשא ומתן עתידי (אריאן, 1999).

תפיסת ארץ ישראל השלמה רווחה בקרב ציבור רחב במשך שנים רבות, והיא ממשיכה להתקיים בחלקים לא מבוטלים מהציבור גם היום. היא הופיעה כאידאולוגיה רשמית של רוב המפלגות עד שנות ה־70 ושל המפלגות הימניות, כולל הליכוד,¹⁰ עד היום. לא רק שקבוצות נרחבות המשיכו לדבוק ברעיון ארץ ישראל השלמה, אלא שגם חלק גדול מהציבור, שהיה מוכן לתהליך של נסיגה מהשטחים תמורת שלום, תפס את הנסיגה משטחים אלה כ"נתינה" בגלל היותם שייכים לעם היהודי. רק בשנות ה־2000 התרחב באופן ניכר השימוש במושג "כיבוש" במשמעותו השלילית גם מחוץ למחנה השמאל. עם זאת, כיום רוב הציבור היהודי אינו רואה את גושי ההתנחלויות שהוקמו לאורך הקו הירוק ובירושלים כ"כיבוש" אלא כשייכים למדינת ישראל, והוא אינו מוכן לפנותם גם במסגרת של הסכם שלום (Bar-Tal & Eldar, 2006).

אמונות חברתיות המתייחסות לדה לגיטימציה של העם הנכבש

מערכת אמונות חברתיות שנייה, שהיא חלק מהתשתית הפסיכולוגית של הכובש, פועלת לדה לגיטימציה של העם הנכבש. דה לגיטימציה פירושה שיוך הנכבש "לקטגוריות חברתיות שליליות קיצוניות, שמודרות מחוץ לתחום הקבוצות האנושיות הנתפסות כפועלות במסגרת הנורמות ו/או הערכים המקובלים" (ראו: Bar-Tal, 1990; Bar-Tal, 1989, p. 170). במקרה של כיבוש, הכובש מייחס לנכבש תכונות שעשויות להסביר את הכיבוש, ולכן במידה מסוימת אמונות אלה ממשיכות את קו ההסברה של הצדקת הכיבוש. תהליך הדה לגיטימציה יכול להיעשות באמצעות הצבעה על נחיתות הקבוצה הנכבשת, באמצעות תיוגם של הנכבשים כלא שייכים לתרבות האנושית (הדבר מתבטא למשל בכינויים "פראי אדם", "פרימיטיוויים"), או על־ידי ייחוס של תכונות שליליות ביותר לנכבשים, אשר מחייבות פעולת כיבוש (כמו שהדבר מתבטא בכינויים "אלימים", "רוצחים", "טרוריסטים"). לפי אמונות אלה, העם הנכבש אינו זכאי ליחס כמו כל העמים, ולכן הכיבוש אינו מהווה פגיעה בנורמות המקובלות.

10 ראוי לציין כי במצע הליכוד לבחירות 2006 הייתה הבחנה ברורה בין הזכות ותפיסת הצדק ההיסטורי, שמשקפים הסכמה מוחלטת עם עקרונות "ארץ ישראל השלמה", לבין היבטים פרגמטיים שאינם שוללים ויתורים מסוימים בתמורה לשלום אמיתי ובר־קיימא.

בהקשר הישראלי-פלסטיני ראוי לציין כי דה הלגיטימציה של הפלסטינים לא התחילה עם הכיבוש, אלא הרבה קודם. מקורו של התיוג השלילי כבר בראשית הסכסוך, עת יהודים שעלו לישראל עם גלי העלייה הציוניים, בעיקר אלה שעלו מאירופה, באו במגע עם הערבים שכבר חיו בארץ (גורני, 1985; Lustick, 1982; Bar-Tal & Teichman, 2005). הערבים תוגו כ"פרימיטיוויים", "חסרי תרבות", "פראי אדם" ו"נחשלים". עם הסלמת הסכסוך החלו הערבים להיתפס כ"מרצחים", "אספסוף צמא דם", "בוגדניים", "פחדנים", "אכזריים" ו"רשעים" (Bar-Tal & Teichman, 2005).

דה הלגיטימציה של הפלסטינים נמשכה גם לאחר הקמת מדינת ישראל. הערבים הוסיפו להיתפס כפרימיטיוויים ואלים. בנוסף לכך, במהלך שנות הסכסוך התווית הנפוצה ביותר שבה השתמשו היהודים הייתה "ערבי", ללא אבחנה בין קבוצות ערביות לאומיות שונות. השימוש בתווית זו לא היה מקרי (Bar-Tal & Teichman, 2005). מטרתו הייתה לשלול את קיומו של לאום פלסטיני, ולרמוז שכל אוכלוסיית המזרח התיכון משתייכת לאותה קטגוריה לאומית. השתמע מכך שלרשות העם הערבי עומד אזור גאוגרפי נרחב להתקיים בו, ושלאומה היהודית "יש רק את ארץ ישראל". תפיסה זאת שלטה גם בתחילת הכיבוש ב-1967, והיא התקשרה עם אידאולוגיית ה"שחרור" של האדמות שנתפסו כחלק ממדינת ישראל. להכחשה זאת הייתה משמעות מיוחדת, כיוון שהיא שללה את זכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית ולהקמת מדינה משלהם. שלילת הזהות הלאומית אפשרה במידה רבה להציג את הכיבוש כ"שחרור". כלומר, הגדה המערבית ורצועת עזה אינן כבושות, שכן מאחר שאין "עם פלסטיני" שטחים אלה לא היו יכולים להילקח ממנו.

בנסיבות אלה כל פעולת התנגדות לכיבוש מצד הפלסטינים הוצגה כפעולת טרור שמאיימת על ביטחונה ועל קיומה של מדינת ישראל. ברור מאליו שהצמדת תוויות קיצוניות, כמו "רוצחים", "טרוריסטים" או "נאצים" לאוכלוסייה הנכבשת, משחררת את הכובש, לפחות מבחינה תפיסתית-פנימית, מכל מחויבות לדאוג לזכויות האדם או להגדרה עצמית של אותה אוכלוסייה.

אמונות חברתיות המתייחסות לדימוי עצמי קולקטיבי חיובי של הכובש

מערכת אמונות חברתיות שלישית נועדה לבסס את הדימוי הקולקטיבי העצמי החיובי ולדחוק לשוליים מידע שעלול לפגוע בדימוי זה. כאמור, המחקר בפסיכולוגיה חברתית מצביע על נטייתם של אנשים לבצע הטיות קוגניטיביות שונות על מנת לשמר דימוי עצמי חיובי (ראו למשל: Dunning, 1999) ושל קבוצתם (Abrams & Hogg, 1988; Tajfel, 1981). נטייה זו אף מתעצמת כאשר קיים איום על הדימוי העצמי או הקולקטיבי (Campbell & Sedikides, 1988; Steele, 1988; Ellemers et al., 2002; Roccas et al., 2006). נמצא כי האדרת קבוצת השייכות הייתה קשורה לתמיכה באמונות מזכות בנוגע למעשים שליליים של הקבוצה כלפי קבוצות אחרות, והיא אף תרמה להפחתת האשמה הקולקטיבית ביחס למעשים אלה. ממצא זה מלמד על החשיבות של האדרת הקבוצה כמנגנון התמודדות עם איומים על הדימוי הקולקטיבי עקב מעשים הנתפסים כשליליים.

כפי שצוין לעיל, הפעולות השליליות של הכובש עשויות להוות איום על דימוי העצמי בעקבות הסתירה בינו לבין נורמות וערכים מקובלים, ומכאן שהצורך של הכובש להאדיר את דימוי החיובי מתעצם. בדומה לרוב המכריע של העמים, גם היהודים ייחסו לעצמם איכויות

חיוביות מראשית בניית האומה. היהודים בישראל ראו את עצמם כעם שזכה ל"לידה מחודשת" בארץ ישראל, וכבעלי רשימה ארוכה של תכונות חיוביות (שמעוני, 2001; Hofman, 1970). הסטראוטיפים העצמיים הציגו את היהודים כאנשים מודרניים, משכילים, אינטליגנטיים, חרוצים ונחושים, כמו גם כאנשים אמיצים, מוסריים והומאניים. תוויות אלה, שהתגבשו בתקופת היישוב ושתוקפן לא פג גם בתקופת המדינה, נועדו להנגיד בין "עליונות" היהודים ל"נחיתות" הערבים, ולהציב גבול ברור בין שתי הקבוצות (Bar-Tal & Teichman, 2005).

ברוח זו הודגשה ההתנהגות המוסרית וההומאנית של הלוחמים הישראלים בשדה הקרב, לוחמים אשר יצאו למלחמת 1967 (שהובילה לכיבוש) לא מתוך שנאה ויצר תוקפנות, אלא מתוך מניעים של הגנה על הבית. המושג "טוהר הנשק", שנעשה בו שימוש תכוף, נועד לשקף את ההתנהגות המוסרית של הלוחמים היהודיים, והוא הוצג כערך עליון המנחה אותם בלחימתם. דוגמה בולטת לתפיסה זו אפשר למצוא במאמרו של עמוס קינן שהתפרסם במוסף של יריעות אחרונות: "צבא ישראל אינו צבא כיבוש. האיש הישראלי הוא איש טוב, איש מוסר, אוהב את הבריות ובעל הכרה. חייל החוזר מן הקרב, שילדים כבושים אינם מפחדים ממנו, שילדים כבושים מתגודדים סביבו, מחייכים אליו והוא מחייך אליהם, שנשים וגברים מתערבבים בו, מקיפים אותו ללא פחד, משוחחים אתו על לקח המלחמה, חייל כזה אינו חייל של כיבוש" (קינן, 23 ביוני, 1967). דוגמה נוספת היא הספר יורים ובוכים, שהתפרסם אחרי המלחמה ושמטרתו הייתה להציג את ייסורי המצפון של הלוחמים מהאגף השמאלי של החברה הישראלית.

בתקופות מאוחרות יותר (ועד היום) מרבים המנהיגים הפוליטיים והצבאיים להגדיר את צה"ל כצבא המוסרי בעולם. באופן מעניין ככל שגוברת ההתנגדות הפלסטינית לכיבוש, וככל שתגובות הצבא הישראלי הכובש מוחרפות בעקבות זאת, כך גם מתרבות ההצהרות באשר למוסריותו של הצבא. דוגמה עדכנית לכך ניתן למצוא בדבריו של ראש הממשלה, אהוד אולמרט, בפתחת ישיבת הממשלה לאחר שנהרגו שבעה בני משפחה פלסטינית: "צבא הגנה לישראל הוא הצבא המוסרי ביותר בעולם... הוא מעולם לא ניהל מדיניות של פגיעה באזרחים ואיננו עושה כך גם היום" (שומפלב, 2006). אמירות מסוג זה הפכו לחלק מרכזי בהוויית הכיבוש הישראלית.

בנוסף לכך התבססה בשנים האחרונות תפיסה מרכזית חדשה, שנותנת משנה תוקף לאמונה החברתית בנוגע לדימוי העצמי החיובי של בני החברה הישראלית. על־פי תפיסה זו, שקיבלה את ביטויה הבולט ביותר עם כישלון ועידת קמפ דייוויד, ישראל, למרות האמונה בצדקת דרכה ובזכויותיה ההיסטוריות על השטחים, מוכנה לויתורים כואבים ומשמעותיים על מנת לסיים את הסכסוך, בעוד שבצד הפלסטיני "אין פרטנר", שמוכן לבצע ויתורים דומים (דרוקר ושלח, 2005; הראל ויששכרוף, 2004). תפיסה זו קיבלה לאורך השנים דחיפה משמעותית ביותר גם בכלי התקשורת הישראליים (דור, 2001; Wolfsfeld, 2004), והיא הפכה לאמונה רווחת בקרב חלק ניכר מהציבור הישראלי (בר־טל והלפרין, בדפוס). תפיסה זו מצליחה להתגבר על חוסר הסימטריה הבסיסי המאפיין מצב של כיבוש, ולצייר את הישראלים, לפחות בעיני עצמם, באור חיובי ביותר.

לכסוף, המושג "כיבוש נאור", שהופיע כבר בשנים הראשונות שלאחר מלחמת 1967, בעיקר בקרב האוכלוסייה היהודית שלא קיבלה את אידאולוגיית ארץ ישראל השלמה, נועד אף הוא לחזק דימוי עצמי חיובי של הצד הכובש (שגב, 2005). מושג זה מגלם שתי הנחות: א. העם

הכובש מתנהג באופן נאור כלפי הנכבש בשני מובנים – הוא אינו מדכא אותו ואף מנחיל לו תשתית של קדמה ב. העם הנכבש נהנה מהכיבוש כיוון שהוא זוכה לגמולים כלכליים, חברתיים ותרבותיים רבים. ברוז וז נכתב בספר גאוגרפיה לחטיבות הבינים: "הקשר עם מדינת ישראל העלה לא במעט את רמת החיים ביהודה ובשומרון. שופרו במידה רבה מערכת התחבורה, אספקת החשמל והמים, מערכת החינוך והבריאות" (הברון, 1988, עמ' 131-132).

דיון וסיכום

אף שכיבוש מתמשך אינו שכיח בעולם המודרני, במקומות הספורים שבהם הוא מתקיים השלכותיו על החברה הנכבשת הן קשות ביותר. לצד זאת נראה כי הכיבוש הוא גם בעל השלכות לא פשוטות עבור חברי הקבוצה הכובשת. מעיון בספרות המחקרית בתחום עולה כי דווקא הדיון בקשיים הפסיכולוגיים המתעוררים בקרב חברי הקבוצה הכובשת נזנח במשך שנים. אחת הסיבות לכך עשויה להיות העובדה כי הצד הכובש, ברוב המקרים, אינו מגדיר את המצב ככיבוש, בעוד שמחקר שמקורו בצד הנכבש או בקהילה הבין-לאומית מתמקד באופן טבעי בקורבנות הישירים של הכיבוש, כלומר באוכלוסייה הנכבשת. עם זאת, נדמה לנו כי דווקא בחינת הדינמיקה של הכיבוש מנקודת המבט הפסיכולוגית של הכובש עשויה להיות בעלת השלכות משמעותיות הן על תהליך הכיבוש עצמו והן על המהלכים שעשויים להוביל סיומו.

מהתובנות שהוצגו במאמר זה עולה כי הגדרת המצב כ"כיבוש" עשויה להציב אתגרים פסיכולוגיים-חברתיים משמעותיים ביותר בפני החברה הכובשת והפרטים החיים בה, בהם שימור דימוי עצמי וקולקטיבי חיובי, דיסוננס קוגניטיבי, פערים בדימוי עצמי ואשמה קולקטיבית. עם זאת חלק ניכר מבני החברה אינם חווים את הקשיים הפסיכולוגיים הנובעים מאתגרים אלה, או שהם חווים אותם במידה מועטה בלבד, מאחר שהם מפעילים מנגנוני הגנה פסיכו-דינמיים, בלתי מודעים ברובם, הן ברמה האישית והן ברמה הקולקטיבית. מנגנונים אלה מסייעים לפרט להימנע מלעמוד מול הסתירות בין התנהגותו שלו (או הקולקטיב אליו הוא שייך) לבין הנורמות, המוסר והאמונות החברתיות המקובלות בחברה בת ימינו. כביטוי קולקטיבי למנגנונים האלו מפתחת כל חברה כובשת מערכת של אמונות חברתיות המצדיקות את נסיבות הכיבוש תוך האדרת דימויה העצמי החיובי ודה לגיטימציה של האוכלוסייה הנכבשת. מערכת האמונות החברתיות הללו מסייעת לפרטים בחברה הכובשת להפחית את הקשיים הפסיכולוגיים שמצב הכיבוש עשוי לעורר, ולעתים אף להימנע מהם כליל, ולפיכך היא מהווה את אחת מאבני היסוד המשמעותיות ביותר לשימור מצב השליטה.

מכאן שמלבד מהלכים מדיניים וצבאיים, מה שעומד בבסיס החתירה לסיום כיבוש הוא כרסום משמעותי במנגנוני ההתמודדות עם האתגרים הפסיכולוגיים שהכיבוש מציב בפני הכובשים. שחיקה של המנגנונים הדינמיים וכרסום בהבניית המציאות המקובלת המצדיקה את הכיבוש עשויים להוביל לכרסום בתמיכה באמונות הכיבוש המרכזיות, ולפיכך גם לרצון לסיים את הכיבוש. מלבד זאת נראה כי הכרה בכך שמדובר במצב של "כיבוש" וקבלת הגדרות החוק הבין-לאומי, על כל המשתמע מכך, הן תנאי הכרחי (אך לא מספיק) בדרך לסיום הכיבוש.

הסיבה לכך היא ההשתמעויות הפסיכולוגיות הישירות שיש להגדרת מצב מסוים כ"כיבוש" – הכרה בארעיות המצב, הכרה בעוול שנעשה לצד השני והכרה בצדקתו ההיסטורית. הזירה הישראלית היא דוגמה מובהקת למרכזיות של הממד הפסיכולוגי בשימור מצב הכיבוש. האמונה המוחלטת ורבת השנים של רוב הציבור היהודי בישראל כי השליטה בשטחי הגדה המערבית, עזה ורמת הגולן היא פעולה הגנתית, ההצדקות וההנמקות ההיסטוריות – כל אלה הן שאפשרו לציבור הישראלי להימנע מהקשיים הפסיכולוגיים שמצב הכיבוש היה עלול לעורר. בנוסף לכך, התפיסה העצמית החיובית, שבבסיסה אמונות לגבי מוסריות עצמית, אל מול דה לגיטימציה של הפלסטינים, כאומה וכפרטים, חיזקו את יכולתו של הציבור הישראלי-יהודי להימנע מלחווה קשיים פסיכולוגיים לאור הכיבוש. ניתוח התהליכים שעברו על החברה הישראלית בשנים האחרונות עשוי לשפוך אור על תפקודם של המנגנונים הפסיכולוגיים הללו בתקופת מעבר, המאופיינת בקונפליקטים פנימיים וחיזוניים כמו גם בשינויים מדיניים ופוליטיים.

ברם, נראה כי מנגנוני ההתמודדות הפסיכולוגיים שהכובש מייצר על מנת להשלים עם מצב של כיבוש מתמשך עלולים לגבות ממנו מחיר לא מבוטל. אף-על-פי שהמחירים הפסיכולוגיים, החברתיים והמוסריים של הכיבוש ראויים לעבודה מקיפה נפרדת (ראו: Rosler et al.), נמנה כעת כמה מהם בהקשר הישראלי. ראשית, יש להניח כי ההצדקה הממושכת להתנהגויות מדירות ואלומות, שנועדה למנוע דיסוננס קוגניטיבי ורגשות אשמה, מחלחלת, גם אם באופן בלתי רצוני, למחוזות אחרים בהווה של החברה הכובשת. בדרך זו עלולה להתפשט תרבות שמצדיקה שימוש בכוח להשגת מטרות אישיות וחברתיות. כמו כן במקרים מסוימים יש להניח שתרבות של שליטה ודה לגיטימציה של הנכבש עלולה להביא לידידה בערך האדם ובעקבות זאת לריבוי מקרי האלימות הבין-אישית. ירידה זו בערך האדם, לצד התרחבות תהליכי ההדחקה וההכחשה החברתיים, עלולה להוביל להתעלמות ממצבן הקשה של אוכלוסיות מוחלשות, כמו עולים חדשים או עובדים זרים, ולעתים אף להשלכת האשמה על אותן קבוצות חברתיות.

מלבד זאת נראה כי הצורך המהותי בהצדקת הכיבוש ובשמירה על הדימוי העצמי החיובי עלול להוביל פעמים רבות לאי שמירה מודעת על החוק. בזירה הישראלית, השלטונות גילו לאורך שנים רבות סלחנות והבנה כלפי התנהלות לא חוקית של ישראלים בשטחים, ופעמים לא מעטות השלטונות עצמם אף שיתפו פעולה עם אותם פורעי חוק (אלדר וזרטל, 2004; ששון, 2005). התנהלות אזורית ושלטונית זו יצרה איום ממשי על שלטון החוק בישראל, וללא ספק היא גם זלגה לתחומי חיים אחרים (נגבי, 2004). בהקשר זה אנו מקבלים את גישתו של משה נגבי שכתב כבר בשנת 1981: "רבות כבר דובר וניכתב על תופעות ההסתאבות שפקדו את החברה הישראלית בעטיו של שלטוננו הממושך על עם זר ועוין. ואכן נדמה שהמיכתם המפורסם של לורד אקטון – בדבר שלטון מוחלט המכתיים לחלוטין – נכון שבעתים כאשר הדברים אמורים בשלטון צבאי על אוכלוסייה זרה" (נגבי, 1981, עמ' 164). נראה כי לא יהיה זה מוגזם לטעון שחלק מהפעולות הבלתי חוקיות שנעשו במסגרת הכיבוש ערערו לאורך השנים את תפיסתו של שלטון החוק בישראל כנורמה מרכזית (Horowitz, 1987).

לבסוף, למרות החשיבות והחדשנות המסוימת שיש בדברים שהוצגו במאמר הנוכחי, ראוי להדגיש כי מדובר במסגרת תאורטית ראשונית בלבד. להערכתנו, מסגרת זו תהווה נקודת פתיחה למחקרים רבים שיעסקו בהיבטים הפסיכולוגיים של כיבוש. כפי שהזכרנו

כבר, הזירה הישראלית שנמצאת בעיצומו של תהליך ההתמודדות עם מעבר ממצב של כיבוש מוחלט לכיבוש חלקי או לסיום הכיבוש, עשויה לשמש במה למחקרים מסוג זה.

מקורות

- אורן, נ' (2005). ההשפעה של אירועים מכריעים בסכסוך הישראלי-ערבי על אתוס הקונפליקט בחברה הישראלית-יהודית (1967-2000). חיבור לשם קבלת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב. אלדר, ע' וזרטל, ע' (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. תל-אביב: כנרת, זמורה, ביתן-דביר.
- אריאן, א' (1999). איום בטחוני: דעת הקהל בישראל בענייני מלחמה ושלום. תל-אביב: פפירוס.
- בר-טל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל.
- בר-טל ד' והלפרין, ע' (בדפוס). דעיכתו של מחנה השלום בישראל: ההשפעה של ראש הממשלה אהוד ברק על דעת הקהל בישראל יולי 2000-פברואר 2001. מגמות. גורני, י' (1985). השאלה הערבית והבעיה היהודית. תל-אביב: עם עובד.
- גזית, ש' (1999). פתאים במלכורת: 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים. תל-אביב: זמורה-ביתן.
- גלוסקא, ע' (2005). אשכול, תן פקודה!. תל-אביב: משרד הביטחון.
- גרבר, ר' (2005). מהפכת ההארה: דרכו הרוחנית של הראי"ה קוק. ירושלים: הספריה הציונית.
- גרינברג, ל' (2005). הכלה הבלתי רצויה: מצוקת הדיבור של ההתנגדות לכיבוש. תיאוריה וביקורת, 27, 187-196.
- דור, ד' (2001). עיתונות תחת השפעה. תל-אביב: ככל.
- דרוקר, ר' ושלח, ע' (2005). בומרנג: כשלון המנהיגות באינתיפאדה השנייה. תל-אביב: כתר.
- הברון, ר' (1988). ירושלים יהודה ושומרון. תל-אביב: עם-עובד.
- הס, ע' (2004). קולוניאליזם בחסות תהליך השלום. תיאוריה וביקורת, 24, 191-203.
- הראל, ע' ויששכרוף, א' (2004). המלחמה השביעית. תל-אביב: ידיעות-אחרונות וספרי חמד.
- הרצוג, ח' ולהד, כ' (2006). מבוא: ידע-שתיקה-פעולה ומה שביניהם. בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית (עמ' 7-22). ירושלים: מכון ון ליר.
- חרומצ'נקו, י' (2006). תקשורת עצמאית מהי? בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית (עמ' 157-161). ירושלים: מכון ון ליר.
- לוי, ג' (2006). ביום שהחברה הישראלית באמת תדע. בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית (עמ' 75-82). ירושלים: מכון ון ליר.
- מוריס, ב' (2003). קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881-2001. תל-אביב: עם עובד.

- ממי, א' (2005). דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש (תרגום א' להב). ירושלים: כרמל.
 נגבי, מ' (1981). כבלים של צדק. ירושלים: כנה.
 – (2004). כסודם היינו: במדרון ממדינת חוק לרפובליקת בנגות. ירושלים: כתר.
 סבירסקי, ש' (2005). מחיר היוהרה: הכיבוש – המחיר שישראל משלמת 1967-2005. תל-אביב: מפה.
 עברון, ב' (1988). החשבון הלאומי. אור יהודה: דביר.
 פדחזור, ר' (1996). ניצחון המבוכה. תל-אביב: ביתן הוצאה לאור, יד טבנקין.
 פפה, א' (1997). הציונות כקולוניאליזם: מבט השוואתי על קולוניאליזם מהול באסיה ובאפריקה. בתוך י' וייץ (עורך), בין חזון לרוויזיה (עמ' 345-365). ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
 פרויד, א' (1977). האני ומנגנוני ההגנה (תרגום א' אבנר). תל-אביב: דביר.
 צור, י"א (1973). דיני מלחמה והמשפט בשטחים המוחזקים ע"י צה"ל. ירושלים: אקדמון.
 קינן, ע' (1967, 22 אוקטובר). פרחי שלום בקני תותחים. ידיעות אחרונות – 7 ימים, 6-7.
 שוורץ, ד' (1997). ארץ הממשות והדמיון: מעמדה של ארץ-ישראל הציונית הרתית. תל-אביב: עם עובד.
 שגב, ת' (2005). 1967: והארץ שינתה את פניה. ירושלים: כתר.
 שומפלבי, א' (2006, 11 יוני). הצבא המוסרי בעולם. ידיעות אחרונות.
 שמעוני, ג' (2001). האידאולוגיה הציונית. ירושלים: מגנס.
 שנהב, י' (2003). היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל-אביב: עם עובד.
 ששון, ט' (2005). תקציר חוות הדעת בעניין מאחזים בלתי חוקיים. ירושלים: משרד ראש הממשלה – אגף התקשורת.

- Abrams, D., & Hogg, M. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology, 18*, 317–334.
- Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Semelser, N., & Sztompka, P. (2004). *Cultural trauma and collective identity*. Los Angeles: University of California Press.
- Alicke, M. D. (1985). Global self-evaluation as determined by the desirability and controllability of trait adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology, 73*, 781–789.
- Anzieu, D. (1984). *The group and the unconscious*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Aronson, E. (1968). Dissonance theory: Progress and problems. In R. P. Abelson, E. Aronson, W. J. McGuire, T. M. Newcomb, M. J. Rosenberg, & P. H. Tannenbaum (Eds.), *Theories of cognitive consistency: A sourcebook* (pp. 5–27). Skokie, IL: Rand McNally.
- Aronson, E., Chase, T., Helmreich, R., & Ruhnke, R. (1974). A two-factor theory of dissonance reduction: The effect of feeling stupid or feeling awful on Opinion Change. *International Journal for Research and Communication, 3*, 59–74.

- Bar-Tal, D. (1989). Delegitimization: The extreme case of stereotyping and prejudice. In D. Bar-Tal, C. F. Graumann, A.W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions* (pp. 169–182). New York: Springer Verlag.
- (1990). Causes and consequences of delegitimization: Models of conflict and ethnocentrism. *Journal of Social Issues*, 46, 65–81.
- (2000). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- (2007). Societal-psychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50, 1430–1453.
- Bar-Tal, D. & Bar-Tal, Y. (1988). A new perspective for social psychology. In D. Bar-Tal & A. Kruglanski (Eds.), *The social psychology of knowledge* (pp. 83–108). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D., & Eldar, A. (2006). Israeli unilateralism: Why Israel does not want to negotiate with the Palestinians. *Palestine Israel Journal*, 13(2), 6–12.
- Bar-Tal, D., & Teichman Y. (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumeister, R. F. (1991). *Meanings of life*. New York: Guilford Press.
- Baumeister, R. F., & Cairns, K. J. (1992). Repression and self-presentation: When audiences interfere with self-deceptive strategies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, 851–862.
- Baumeister, R. F., Dale, K. & Sommer, K. L. (1998). Freudian defense mechanisms and empirical findings in modern social psychology: Reaction formation, projection, displacement, undoing, isolation, sublimation, and denial. *Journal of Personality*, 66, 1081–1124.
- Benvenisty, E. (1993). *The international law of occupation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups*. London: Tavistock Publications.
- Bonanno, G. A., Davis, P. J., Singer, J. L., & Schwartz, G. E. (1991). The repressor personality and avoidant information processing: A dichotic listening study. *Journal of Research in Personality*, 62, 386–401.
- Branscombe, N. R., Doosje, B. & McGarty, C. (2002). Antecedents and consequences of collective guilt. In D. M. Mackie & E. R. Smith (Eds.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (pp. 49–66). Philadelphia: Psychology Press.
- Campbell, W. K. & Sedikides, C. (1999). Self-threat magnifies the self-serving bias: A meta-analytic integration. *Review of General Psychology*, 3, 23–43.
- Carlton, E. (1992). *Occupation*. London: Routledge.

- Cohen, E. R. (1981). *The fourth Geneva Convention and human rights in the Israel occupied territories, 1967–1977*. Unpublished doctoral dissertation, Hebrew University of Jerusalem.
- Cohen, S. (2001). *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*. Cambridge: Polity.
- Coleman, P. T. (2003). Characteristics of protracted, intractable conflict: Towards the development of a metaframework - I. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 9(1), 1–37.
- Cooper, J. & Fazio, R. S. (1984). A new look at dissonance theory. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 17, pp. 229–266). Orlando, FL: Academic.
- DeVries, M. W. (1995). Culture, community and catastrophe: Issues in understanding communities under difficult conditions. In S. E. Hobfoll & M. W. DeVries (Eds.), *Extreme stress and communities: Impact and intervention* (pp. 375–393). Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Doosje, B., Branscombe, N. R., Spears, R. & Manstead, A. S. R. (1998). Guilty by association: When one's group has a negative history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 872–886.
- Dunning, D. (1999). A newer look: Motivated social cognition and the schematic representation of social concepts. *Psychological Inquiry*, 10, 1–11.
- Dunning, D., Meyerowitz, J. A., & Holzberg, A. D. (1989). Ambiguity and self-evaluation: The role of idiosyncratic trait definitions in self-serving assessment of ability. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1082–1090.
- Durkheim, E. (1953). *Sociology and philosophy*. London: Cohen & West.
- Edelstein, D. M. (2004). Occupational hazards: Why military occupations succeed or fail. *International Security*, 29, 49–91.
- Ellemers, N., Spears, R. & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology*, 53, 161–186.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of cognitive dissonance*. Evanston, IL: Row Peterson.
- Festinger, L. & Carlsmith, J. M. (1959). Cognitive consequences of forced compliance. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 58, 203–210.
- Fraser, C., & Gaskell, G. (Eds.) (1990). *The social psychology of widespread beliefs*. Oxford: Clarendon Press.
- Freud, S. (1915/1961). *The standard edition of the complete works of Sigmund Freud* (J. Strachey ed. and trans., Vol. 14). London: Hogarth Press.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Gorenberg, G. (2006). *The accidental empire: Israel and the birth of the settlements 1967–1977*. New-York: Times Books.

- Greenberg, J., Solomon, S. & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessment and conceptual refinements. In M. P. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 29, pp. 61–139). San Diego, CA: Academic Press.
- Gosling, S. D., John, O. P., Craik, K. H., & Robins, R. W. (1998). Do people know how they behave? Self-reported act frequencies compared with on-line coding by observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1337–1349.
- Hayes, A. F., & Dunning, D. (1997). Construal process and trait ambiguity: Implications for self-peer agreement in personality judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 664–677.
- Higgins, E. T. (1987). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94, 319–340.
- Hofman, J. E. (1970). The meaning of being a Jew in Israel: An analysis of ethnic identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 15, 196–202.
- Horowitz, D. (1987). Israel and the occupation. *The Jerusalem Quarterly*, 43, 21–36.
- Howe, Stephen. (2002). *Empire: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- John, O. P. & Robins, R. W. (1994). Accuracy and bias in self-perception: Individual differences in self-enhancement and the role of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 206–219.
- Jost, J. T., Banaji, M. R. & Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25, 881–920.
- Kelman, H. C. (1997). Social-psychological dimensions of international conflict. In I. W. Zartman & J. L. Rasmussen (Eds.), *Peacemaking in International conflict: Methods and techniques* (pp.191–237). Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Kimmerling, B. (1992). Sociology, ideology, and nation building: The Palestinians and their meaning in Israeli sociology. *American Sociological Review*, 57, 446–460.
- (2001). *The invention and the decline of Israeliness: State, society and the military*. Berkeley: University of California Press.
- Kimmerling, B. & Migdal, J. S. (2003). *The Palestinian people*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kruglanski, A.W. (1989). *Lay epistemic and human knowledge: Cognitive and motivational Bases*. New-York: Plenum.
- Kuiper, N. A. & Derry, P. A. (1982). Depressed and nondepressed content self-reference in mild depression. *Journal of Personality*, 50, 67–79.

- Kunda, Z. (1987). Motivated inference: Self-serving generation and evaluation of causal theories. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 636–647.
- Larson, J. R. (1977). Evidence for a self-serving bias in the attribution of causality. *Journal of Personality*, 45, 430–441.
- Lewis, M. (1993). Self-conscious emotions: Embarrassment, pride, shame, and guilt. In M. Lewis & J. M. Haviland (Eds.), *Handbook of emotions* (pp. 563–573). New York: Guilford.
- Linder, D. E., Cooper, J. & Jones, E. E. (1967). Decision freedom as a determinant of the role of incentive magnitude in attitude change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 245–254.
- Lustick, I. S. (1982). *Arabs in the Jewish state*. Austin: University of Texas Press.
- (1988). *For the land and the lord: Jewish fundamentalism in Israel*. New York: Council on Foreign Relations.
- (1993). *Unsettled states, dispute lands*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- McCarthy, C. (2005). The paradox of the international law of military occupation: Sovereignty and the reformation of Iraq. *Journal of Conflict & Security Law*, 10(1), 43–74.
- McDougall, W. (1920). *The group mind*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- McGuire, W.J. (1986). The vicissitudes of attitudes and similar representational constructs in twentieth century psychology. *European Journal of Social Psychology*, 16, 89–130.
- Miron, A. M., Branscombe, N. R. & Schmitt, M. T. (2006). Collective guilt as distress over illegitimate intergroup inequality. *Group Processes and Intergroup Relations*, 9, 163–180.
- Mischel, W., Ebbesen, E. B. & Zeiss, A. R. (1976). Determinants of selective memory about the self. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 44, 92–103.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. M. Farr & S. Moscovici (Eds.), *Social representations* (pp. 3–69). Cambridge: Cambridge University Press.
- (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211–250.
- Moses, R. (2002). Unconscious defense mechanisms and social mechanisms used in national and political conflicts. In Bunzl, J. & Beit-Hallahmi, B. (Eds.), *Psychoanalysis, identity, and ideology: Critical essays on the Israel/Palestine case* (pp. 85–106). Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.
- Mruk, C. J. (1995). *Self-esteem: Research, theory and practice*. New York: Springer.

- Newman, L. S., Duff, K., & Baumeister, R. F. (1997). A new look at defensive projection: Suppression, accessibility, and biased person perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 980–1001.
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Glencoe, IL: The Free Press
- Playfair, E. (1989). Legal aspects of Israel's occupation of the West Bank and Gaza: Theory and practice. In N. H. Aruri (Ed.), *Occupation: Israel over Palestine* (2nd ed., pp. 101–126). Belmont: Association of Arab-American University Graduates.
- Playfair, E. (Ed) (1992). *International law and the administration of occupied territories*. Oxford: Clarendon Press.
- Powell, A. A., Branscombe, N. R. & Schmitt, M. T. (2005). Inequality as ingroup privilege or outgroup disadvantage: The impact of group focus on collective guilt and interracial attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 508–521.
- Rivkin, D. B., & Bartram, D. R. (2003). Military occupation: Legally ensuring a lasting peace. *The Washington Quarterly*, 26, 87-103.
- Roberts, A. (1985). What is a military occupation?. *British Yearbook of International Law* 1984, 55, 249–305.
- (1990). Prolonged military occupation: The Israeli-occupied territories since 1967. *The American Journal of International Law*, 84, 44–103.
- Roccas, S., Klar, Y. & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral biolations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 698–711.
- Rosler, N., Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Raviv, A. (forthcoming). Moral aspects of prolonged occupation: Implications for an occupying society. In C. Kinnvall & S. Scuzzarello (Eds.), *On behalf of others: The morality of care in a global world*.
- Sidanius, J. & Pratto, F. (1999). *Social dominance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Staub, E. (2003). *The psychology of good and evil: The roots of benefiting and harming other*. New York: Cambridge University Press.
- Steele, C. M. (1988). The psychology of self-affirmation: Sustaining the integrity of the self. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 21, pp. 261–302). New York: Academic Press
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp.225–246). Hillsdale, NJ: Elrbaum.
- Swann, W. B. (1996). *Self-trap: The elusive quest for higher self esteem*. New York: W H Freeman.

- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity and social comparison. In H. Tajfel (Ed.), *Differentiation between social groups* (pp.61–76). London: Academic Press.
- (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tangney, J. P. & Fischer, K. W. (Eds.) (1995). *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride*. New York: Guilford Press.
- Volkan, V. D. (1999). Psychoanalysis and diplomacy. Part I: Individual and large group identity. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1, 29–55.
- Weinstein, N. D. & Klein, W. N. (1996). Unrealistic optimism: present and future. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 15, 1–8.
- Wicklund, R. A. & Brehm, J. W. (Eds.) (1976). *Explorations in cognitive dissonance*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Wolfsfeld, G. (2004). *Media and the path to peace*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zerubavel, E. (2006). *The elephant in the room: Silence and denial in everyday life*. New York: Oxford University Press.
- Zuckerman, M. (2002). Towards a critical analysis of Israeli political culture. In Bunzl, J. & Beit-Hallahmi, B. (Eds.), *Psychoanalysis, identity, and ideology: Critical essays on the Israel/Palestine case* (pp. 59–70). Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.